TRANSPARANT

orgaan van de Vereniging van Christen-Historici

jaargang 4
nummer 3
juli 1993

JAARVERGADERING VCH

De jaarvergadering 1993 wordt gehouden op DV 18 september 1993 in Rijksmuseum 'Paleis Het Loo' te Apeldoorn.

Het programma is als volgt:

10.00 Lezing door dr. C.A. Tamse (Rijksuniversiteit Groningen):
DE NEDERLANDSE MONARCHIE 1813-1993.

12.00 Mogelijkheid van lopend buffet en gelegenheid het paleis en de tuinen te bezoeken (bij binnenkomst wordt een inleidende video getoond).

13.30 Huishoudelijke vergadering, waarop de jaarstukken behandeld worden.

VCH-leden ontvangen in augustus een uitgebreider convocaat.

Van de Penningmeester

Een aantal leden heeft de contributie voor 1993 nog niet betaald. Mocht u zich in deze omschrijving herkennen, wilt u daar dan zo snel mogelijk verandering in brengen?

Het bestuur zoekt:
een

vrijwilliger

die zich wil toeleggen op fondswerving voor de uitbouw van VCH-aktiviteiten (publicaties, congressen ed.). Kent of bent u zo iemand, neem dan contact op met de penningmeester!

Tel. 01666-3853

Colofon

Transparant is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt vier keer per jaar.

Grondslag en doel
De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God, en de Gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Bestuur van de VCH
R. Kuiper (voorzitter)
mw. H.J. van de Streek (secretaris)
F. Quist (penningmeester)
R. Bisschop (tweede voorzitter)
G. Harinck (adjunct)
mw. P.G. Luteijn (onderwijszaken)
G.J.A. Raven (cursuswerk)

Comité van aanbeveling
dr. R.H. Bremmer, prof. dr. A.Th. van Deursen, dr. W.J. op 't Hof, prof. dr. C. Graafland, dr. G. Puchinger, prof. dr. G.J. Schutte, prof. dr. W. van 't Spijker, dr. J.R. Wolffe (University of York)

Erelid
mw. drs. J.L. van Essen

VCH-Secretariaat
Voor informatie en administratieve zaken kan men zich wenden tot het VCH-secretariaat: Postbus 24062, 3502 MB Utrecht. Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk te geschieden.

Redactie Transparant
J.L. Krabbendam (hoofdredacteur)
F. Quist (eindredacteur)
mw. J.I.C. de Jong
A.A. van der Schans
K. van der Zwaag

Redactie-adres
Viermeistraat 26
4695 EW Sint-Maartensdijk
tel. 01666-3853

Abonnementen
Abonnementen kunnen op elk gewenst moment ingaan. Leden en donateurs ontvangen *Transparant* automatisch. De contributie bedraagt *f* 40,– per jaar (studenten *f* 30,-). Donateurs betalen minimaal *f* 55,–. Niet-leden, secties en instellingen kunnen zich op *Transparant* abonneren voor *f* 45,–.

Losse nummers
Losse nummers kunnen worden besteld bij het redactie-adres of via overmakingen op gironummer 2664113 t.n.v. penningmeester VCH, Sint-Maartensdijk, onder vermelding van het betreffende nummer. De prijs bedraagt *f* 12,50 per stuk (inclusief porto).

Illustratiemateriaal
Wie meent rechten te kunnen doen gelden op één of meerdere illustraties, kan zich in verbinding stellen met de redactie.

ISSN 0928-1282

Inhoud

Redactioneel 2
J.L. Krabbendam

Column: Theocratie 3
W.J. op 't Hof

De Reformatie in Spanje 4
M. Janssens

De Februariramp van 1953 op de Bevelanden 9
A.J. Barth e.a.

Fluitspelers, snellezers en goede bedoelingen 15
Enige opmerkingen over de stortvloed aan besprekingen van *In conflict met de cultuur*
J.P. Zwemer

Over hartstochtelijke geschiedschrijving gesproken 19
A.A. van der Schans

Red de Noorder 22
H.J. Bout

'O, Sangerige keeltjes!'. Interview met drs. J. Smelik 26
J.I.C. de Jong

Het program van de VCH 28

De eigen plaats van de protestantse geschiedschrijving. 29
Toelichting op het VCH-program (deel 1)
R. Kuiper

Proefschrift over het tweede Israël 30
De promotie van Roelof Bisschop
A.A. van der Schans

Studiedconferentie Verzuiling 32
J.L. Krabbendam

Commentaar: Vlieg en zalf 34
R. Kuiper

Verenigingsnieuws 35

Personalia 35

Recensierubtiek 36

Boekaankondigingen 40

Redactioneel

J.L. Krabbendam

In een geestig artikel in *De Volkskrant* uit het begin van dit jaar (15 januari 1993) voerde Kees Fens een pleidooi voor het in halve woorden spreken. Hij constateerde namelijk bij eerstejaars studenten Nederlands een schokkend gebrek aan kennis over de christelijke achtergrond van onze cultuur, wat niet meer bij te spijkeren is omdat de context waarin die kennis tot betekenis komt bij velen niet meer aanwezig is. Een half woord is genoeg voor de verstaander, maar bij gebrek aan voorkennis is zelfs een uitgebreide uitleg van een docent tevergeefs.

Terloops merkt Fens op dat het even vruchteloos is om te proberen deze kennis terug te brengen als het onmogelijk is voor de bisschoppen om Nederland te herkerstenen. Fens redeneert dat geloof cultuurgebonden is en dat het onmogelijk is om een cultuur die voorbij is terug te brengen. Daarin heeft hij gedeeltelijk gelijk. De middeleeuwse cultuur is definitief voorbij. Het is ook niet de bedoeling van *Transparant* om terug te willen keren naar 'christelijker' tijden. Maar Fens heeft ongelijk als hij het geloof als louter cultuurgebonden ziet. Uit de artikelen die volgen blijkt zowel dat het geloof cultuuroverschrijdend is als dat het cultuurgebonden elementen bevat. Daar ligt wel een taak voor *Transparant*. Bovendien is het goed om de herinnering aan vroegere contexten levend te houden, anders raken we opgesloten in onze eigen tijd.

In de column grijpt theoloog Op 't Hof de in SGP-kring aktuele discussie over de theocratie aan om geloofsvertrouwen te onderstrepen. Men hoeft zijn visie niet te delen om toch zijn verontrustheid over de tolerantie in Nederland te begrijpen. Het (nog) tolerante Nederland staat in schril contrast met het Spanje van de zestiende eeuw. In een boeiend artikel gaat M. Janssens op zoek naar de reformatie in Spanje, die zeer internationaal georienteerd was, maar uiteindelijk geheel door de Inquisitie werd uitgebannen.

De golf van aandacht voor de watersnoodramp is wat weggeebt. Toen begin dit jaar een tentoonstelling over de Ramp werd geopend in Goes, vertelden vier betrokkenen hun herinneringen. De ooggetuigen weten de spanning van het moment goed op te roepen. De Goesse gemeentearchivaris, A.J. Barth, leidt deze voordrachten in door de vinger bij twee zaken te leggen: de selectieve beleving van Gods toorn en de beeldvorming achteraf die vooral door heroiek en dramatiek wordt gekleurd. De betrokkenen corrigeren dat beeld, maar naar de interpretatie is verdere studie gewenst.

Een historicus mag dankbaar zijn als ijn/haar product hartstochtelijke reacties oproept. Deze eer viel J.P. Zwemer te beurt, die tevens onvervond dat daarmee het doel vanzijn studie, de rol van het Labadisme, wel eens uit het oog raakt. Hij ggeft een gedetailleerde repliek op de recensenten, die door *Transparant*-redacteur A.A. van der Schans aangegrepen wordt om de geëngageerde historicus aan te prijzen omdat hij/zij een gedocumenteerd standpunt inneemt in de omgang met het leven. Wellicht is de materie van de bevindelijk gereformeerden voor sommigen 'terra incognita', maar behalve dat Zwemer een zeer zorgvuldig portret schildert, snijdt zijn studie een veel breder thema aan, nl. hoe bepaalt een christen zijn houding tot de hem omringende cultuur? Een kritische kijk op het levende verleden is een onmisbare dienst die goede geschiedschrijving ons bewijst.

Een voorbeeld van die historische relatie tussen overheid en kerk geeft H.J. Bout in een beschrijving van de oude glorie, die dreigt te vergaan, van de Amsterdamse Noorderkerk. Deze kerk heeft heel wat meegemaakt, wat duidelijk aan het gebouw is af te lezen. De architectuur, de steun van de overheid, de ontwikkeling van de stad en de relatie met de wijk maken het een levend monument, dat de moeite van het redden waard is. In een kerk hoort kerkmuiek. J. Smelik, auteur van *'O, Sangerige keeltjes'* verhaalt in een interview van de functie van de muziek in de Gouden Eeuw, de erfenis voor en het contrast met onze tijd.

Het VCH-bestuur heeft zich gebogen over de vraag wat onze vereniging te doen staat. Dit resulteerde in een program van veertien uitgangspunten, dat in de komende nummers toegelicht wordt. U wordt opgeroepen om op dit program te reageren: zijn de genoemde punten te breed, te eng, te specifiek Nederlands, te gereformeerd? Biedt het voldoende handreikingen om ook buiten het gebied van de cultuurgeschiedenis te opereren? Een brede bespreking dient ons allen. Overigens zijn er voldoende blijken van VCH-aktiviteiten. Het verzuilingscongres was van hoge kwaliteit en leidde zelfs tot een publieke uitwisseling in het *Reformatorisch Dagblad* van 5 mei over de bruikbaarheid van de term verzuiling. Bestuurslid R. Bisschop promoveerde in maart. Van beide evenementen vind u een verslag. Voorzitter Kuiper sluit het nummer met een commentaar over de historische parallellen tussen de uitspraken van huidige ministers en die van een eeuw geleden over vrijheid van handelen voor een christelijke minderheid.

Tot slot vestig ik uw aandacht op de jaarvergadering die op DV 18 september 1993 op Paleis Het Loo te Apeldoorn wordt gehouden. Op deze dag zal de geschiedenis van de monarchie in de aandacht staan.

column

Theocratie

W.J. op 't Hof

Bertus Aafjes, die recent overleed, mag als de grootste Nederlandse dichter uit de jaren veertig beschouwd worden. In hem bereikte de welluidende, romantische en aansprekende dichtkunst van die dagen haar hoogtepunt. Dat hoogtepunt luidde evenwel ook het einde van die vorm van poëzie in. In de jaren vijftig ging het niet langer om de vorm, maar om de inhoud. De ter zake kundige aan wie ik deze wijsheid ontleen, voegde eraan toe: "dat zie je zo vaak, dat het hoogtepunt tevens het einde is".

Aan deze woorden moet ik denken als de theocratie ter sprake komt. Theocratie in de zin van het streven naar een politiek bestel waarin de overheid zich bindt aan het Woord van God, mag zich in een belangstelling verheugen als nooit tevoren. W. Fieret, J. Zwemer en R. Bisschop verwierven met hun historische aandacht voor de theocratie de doctorstitel. A.A. van der Schans schreef er een intrigerend boek over. Binnen de SGP is een bezinningsgroep theocratie aan het werk. De (aandacht voor de) theocratie beleeft gouden tijden. Van een argeloze sympathisant zou het hart vol verwachting kunnen gaan kloppen. Misschien kunnen de diepste intenties die aan de theocratische gedachte ten grondslag liggen, onderwerp van serieuze aandacht en bespreking worden binnen de zich christelijk noemende politiek en onder christelijke politici in Nederland. Een enkele dromer ziet wellicht zelfs een mogelijkheid in het verschiet komen van een of andere vorm van concrete realisering van theocratie. De werkelijkheid leert evenwel anders. Na deze gouden tijden komt er van theocratie... niets meer. Het is net als met Aafjes. Na hem was het voorbij.

Minister Dales heeft tijdens de viering van het 75-jarige jubileum van de vakbond van Nederlandse predikanten – kan het a-theocratischer? – als een volleerde zedenmeester – wanneer en van wie heb ik toch gehoord dat deze rol een moderne overheid niet past? – de Gereformeerde Gezindte in ons land op ferme wijze de wacht aangezegd. Wie de Bijbel opvat als het Woord van God zoals het er staat, zwart op wit, en van hieruit uitspreekt dat bij voorbeeld homoseksualiteit zonde is, zal in de naaste toekomst door de rechter veroordeeld worden. "Het gaat om een schriftuitleg die een ander schendt. Dat kan niet langer. Als die wet (gelijke behandeling) in het *Staatsblad* staat, is dat verboden'. Dales stak het op woensdag 21 april jongstleden in de Domkerk te Utrecht niet onder stoelen of banken: in Nederland zal afgerekend worden met hen die nog één theocratische kik wagen te geven. Dat zij, die nota bene belijdend lidmaat van de Nederlandse Hervormde Kerk is, hiermee honderdduizenden andere belij-

dende leden niet alleen schendt, maar expres discrimineert, deert haar kennelijk niet. De rechtspraak in Nederland volgt de opvattingen van de meerderheid van het volk en de voorkeuren hiervan. Aangezien de Gereformeerde Gezindte niet de eer heeft daartoe te behoren, heeft Dales van de wet gelijke behandeling niets te vrezen. Discrimineren is toegestaan, als het maar een andere vorm van discriminatie tegengaat!

Minister Dales heeft de toon voor de toekomst gezet: de Nederlandse overheid bepaalt de uitleg van de heilige Schrift. Hiermee is ieder theocratisch functioneren van de Bijbel bij voorbaat onmogelijk gemaakt. Theocratie fini.

Mijn collega M. Baan heeft in een soortgelijke rubriek als deze in een landelijk dagblad een verbluffend staaltje van wrange humor ten toon gespreid toen hij met het oog op de wet gelijke behandeling schreef dat dominees uit de Gereformeerde Gezindte gouden tijden tegemoet gaan. Want wat hun gemeenteleden niet meer hardop in de maatschappij zullen mogen zeggen, zullen predikers in de kerken nog wel den volke kond mogen doen. Toch vrees ik dat hierbij de wens de vader van de gedachten is. Veroordelingen van Jenny Manschot, de ex-vrouw van Lucas Goeree, en van het SGP-raadslid H. Satter uit Gameren maken duidelijk dat er een reëel risico bestaat dat de justitie in Nederland op dit moment aan de strafwet al genoeg heeft om predikanten wegens bepaalde uitspraken in een eredienst gedaan, te veroordelen. Daar heeft zij de wet gelijke behandeling niet voor nodig.

Deze treurige stand van zaken bergt een historische les in zich. Binnen de SGP heeft men zich de laatste tijd ervoor beijverd om de scherpe kanten aan de theocratie af te halen. De uitleg van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis werd telkens herijkt of zelfs gemystificeerd. De getuigende politiek van weleer moest omgezet worden in een praktische. Er moesten aanpassingen komen en compromissen gesloten worden. Waarom? Om de inzichten van de SGP beter op andersdenkenden over te laten komen, om de vooroordelen weg te nemen. En wat is nu het effect van al dit alles? Dat de theocratie als misdadig beschouwd wordt en dat de SGP wellicht als partij door de rechter ontbonden zal worden!

Bij dit alles is er een lichtend spoor dat de horizon van de toekomst rood kleurt van verwachting: de theocratie. Theocratie dan in de meest letterlijke betekenis: de Heere regeert. De Nederlandse overheid kan zo vijandig worden als maar mogelijk is, antichristelijke machten kunnen met nog zo veel geweld tekeergaan, wie in de schuilplaats des Allerhoogsten is gezeten, zal toch vernachten in de schaduw des Almachtigen. Bovendien zullen al die op zichzelf vreselijke ontwikkelingen ten diepste dienen om de komst van Gods Rijk in volmaaktheid te laten aanbreken. De Heere had het eerste woord. Hij zal ook het laatste woord hebben. Christenen zullen in de toekomst in Nederland het woord theocratie nieuw leren spellen. Het zal voor hen de draagbalk zijn waarop hun uithouding en verwachting rusten: Uw Koninkrijk koom' toch, o Heer'!

De reformatie in Spanje

M. Janssens

We schrijven het jaar 1557. Op een smal weggetje in de Pyreneeën trotseert een muilezeldrijver weer en wind om het gebergte dat het Iberisch Schiereiland isoleert van de rest van Europa over te steken. Het is Julían Hernández, door velen vanwege zijn kleine gestalte 'Julianillo' genoemd. Weer weet hij de wachtposten van de Inquisitie te omzijlen en veilig bereikt hij de andere kant van het hooggebergte. Opgelucht zet hij koers richting zijn eindbestemming: de stad Sevilla. Nu beginnen de problemen pas goed. De controle door de Inquisitie is hier immers erg groot. Nauwkeurig verstopt hij zijn bagage in de struiken rondom de stad. Een zak met boeken van Luther hier, wat andere protestantse geschriften daar. Tenslotte gaat hij met nog wat brieven van Duitse protestanten de stad binnen. Pas wanneer de kust veilig is, worden de boeken de stad binnengehaald en begint hij aan de verspreiding ervan. Hierbij maakt hij echter één gruwelijke fout. Wanneer hij aan iemand een brief en een exemplaar van het boek *Imagen del Antichrist* wil afleveren, vergist hij zich en geeft het aan een streng rooms-katholieke geestelijke met dezelfde naam. Niet lang daarna wordt één van de weinige protestantse gemeentes die Spanje in de zestiende eeuw gekend heeft door de Inquisitie ontdekt.

De Reformatie is in Spanje in veel opzichten anders verlopen dan in een willekeurig ander Europees land. Wegens het harde en doortastende optreden van de Inquisitie werden Spaanse protestanten gedwongen om óf ondergronds óf als bannelingen in het buitenland hun protestants geloof te belijden. Door deze repressie en door het individueel optreden van enkele Spaanse hervormers kreeg de Spaanse Reformatie een geheel eigen karakter. Veel meer dan in het Noorden van Europa kenmerkte zij zich door een losse organisatie, een afkeer van dogmatische geschillen en een nadruk op persoonlijke geloofsbeleving.

In dit artikel wil ik een schets geven van de specifieke eigenschappen van de Reformatie in Spanje. Allereerst zal de voorgeschiedenis in Spanje zelf beschreven worden. Centraal zal de vraag staan hoe de Reformatie op het Iberisch Schiereiland haar weerslag vond en in hoeverre er invloeden van buitenlandse dan wel Spaanse reformatoren te bespeuren zijn. Vervolgens zal gekeken worden wat er met de protestanten is gebeurd nadat zij door de Inquisitie ontdekt zijn. De centrale vraag hierbij zal zijn in hoeverre de gevluchte Spanjaarden vanuit Europa geprobeerd hebben om de Hervorming in hun moederland voort te zetten. Tenslotte zal nog een korte blik geworpen worden op de huidige situatie, waarin enkele protestantse kerken zich een plaats proberen te veroveren in het overwegend rooms-katholieke Spanje.

Eerste tekenen van lutheranisme in Spanje

De ideeën van de Reformatie zijn door twee factoren aan Spanje niet voorbijgegaan. Allereerst kwamen door de aanwezigheid van het Spaanse hof in de Nederlanden in de beginjaren twintig van de zestiende eeuw vele Spanjaarden in aanraking met de nieuwe leer van Luther. Toen zij terugkeerden richting Spanje namen zij vele herinneringen hieraan mee naar huis. Daarnaast speelde ook de houding van een groep bekeerde Joden in Antwerpen, de zogenaamde 'Marranos', een grote rol doordat zij in de leer van Luther een geschikt middel zagen om zich te verzetten tegen de Inquisitie. Beide groepen, het hofgezelschap en de Marranos, zorgden voor contacten tussen Spanje en Europa, waardoor het gedachtengoed van de Reformatie het Iberisch Schiereiland kon binnenkomen.

De eerste tekenen van Luthers leer in Spanje dateren al vanaf 1519. Op 14 februari van dit jaar werd er bericht dat zeshonderd exemplaren van geschriften van Luther naar Frankrijk en Spanje waren verzonden. Op 21 maart 1521 gaf paus Leo X het bevel om de verspreiding van de werken van deze augustijner monnik te verhinderen. In april van hetzelfde jaar vroegen de drie standen actie te ondernemen tegen de leer van Luther, waarop de inquisiteur-generaal, Adriaan van Utrecht, onmiddellijk opdracht gaf alle werken van deze ketterse monnik uit Wittenberg op te sporen. In de daarop volgende jaren werden regelmatig schepen onderschept, die vaak op zeer ludieke wijze de verboden boeken Spanje probeerden binnen te smokkelen. De repressie van de Inquisitie was begonnen.

Het is moeilijk vast te stellen of de leer van Luther alle lagen van de bevolking in deze periode bereikt heeft. Naar het oordeel van de Inquisitie was dit zeker het geval. "Hay tanta memoria de lo de Lutero que en otra cosa no se habla", schreef men al op 25 juni 1524 aan de latere keizer Ferdinand.[1] De Inquisitie nam dan ook al snel enkele drastische maatregelen om de nieuwe leer volledig de kop in te drukken. Hierbij maakte zij weinig onderscheid tussen allerlei verschillende religieuze en politieke denkbeelden. Er werden allerlei verbanden gelegd tussen de ideeën van de conversos (bekeerde Joden), de marranos (gevluchte conversos die met name in Antwerpen zaten), alumbrados (aanhangers van Erasmus), de luteranos en de aanhangers van de zogenaamde Comunero opstand, die in de begin jaren twintig voor meer politieke rechten voor

het gewone volk streden. Alles wat afweek van wat door de roomse kerk voor waar werd gehouden, werd door de Inquisitie onder één noemer gezet en tot het bittere einde vervolgd.

Door deze systematische eliminatie van alle afwijkende denkbeelden is het moeilijk te bepalen hoeveel echte protestanten op dat moment in Spanje aanwezig waren. Sommige historici, zoals Bataillon in zijn alom geprezen boek *Erasmo y España*,[2] ontkennen zelfs volledig het bestaan van het protestantisme op Spaanse bodem, en beweren dat degene die als luteranos door de Inquisitie zijn veroordeeld in werkelijkheid tot de humanistische school van de alumbrados behoorden. Dat de relatie tussen humanisten en protestanten in Spanje complexer en inniger was dan in de rest van Europa kan niet ontkend worden. Dit wil echter niet zeggen dat er geen personen waren die via een humanistische scholing uiteindelijk toch bij het protestantisme terecht zijn gekomen. Een goed voorbeeld hiervan is Juan de Valdés, de Spaanse reformator die volgens velen van beslissende betekenis is geweest voor de ontwikkeling van de Reformatie in zowel Spanje als Italië.

In 1527 schreef Juan de Valdés, over wiens jeugd weinig bekend is, zich in bij de universiteit van Alcalá de Henares, het bolwerk van het erasmianisme van die tijd vlakbij Madrid. Zijn verblijf hier duurde echter niet lang, want in 1529 vertrok hij, waarschijnlijk door de groeiende dreiging van de kant van de Inquisitie, uit Spanje richting Italië. In dit land zou hij steeds meer afstand gaan nemen van het humanistische denken en zou hij meer en meer uitgroeien tot een aanhanger van het reformatorische gedachtengoed. De exacte ontwikkeling van zijn ideeën is voor velen een bron van discussie geweest. Volgens José C. Nieto is Valdés helemaal niet beïnvloed door bewegingen als Humanisme, Mystiek en evenmin door de beweging van de Reformatie, maar probeerde hij los van andere stromingen en bewegingen zijn eigen theologische denkbeelden te formuleren. Hierin kwam hij globaal tot dezelfde basisprincipes zoals Luther, Calvijn en andere hervormers die aanhingen, ook al verschilde hij op bepaalde punten toch sterk van hen. Veel meer dan de Europese reformatoren mondde hij uit bij een soort evangelisch hervormingsgeloof.[3] Wolfgang Otto is een geheel andere mening toegedaan. Volgens hem is Valdés in Alcalá dusdanig in aanraking met het humanisme gekomen, dat de invloed daarvan in al zijn werken waarneembaar is.[4] Toch kan niet ontkend worden dat zijn latere werken, waaronder enkele commentaren op bepaalde bijbelboeken, meer het gedachtengoed van de Reformatie weerspiegelden dan bijvoorbeeld zijn *Diálogo de Doctrina cristiana* van 1529. De waarheid ligt waarschijnlijk dan ook in het midden. Valdés behoorde als geen ander tot die groep die via het Humanisme bij de Reformatie terecht is gekomen.

Salomo's oordeel als zinneprent op de inquisitie (gravure door Hendrick Goltsius)

De gemeentes in Sevilla en Valladolid

Niet zozeer de aanwezigheid van Luthers leer in de jaren twintig en dertig, maar veel meer het denken van Valdés wordt tegenwoordig als voornaamste oorzaak gezien voor het ontstaan van de enige twee protestantse gemeentes die Spanje in de zestiende eeuw gekend heeft. Deze bevonden zich in de steden Sevilla en Valladolid en kenden hun bloeiperiode zo rond de jaren 1555-1557. Het ontstaan van de gemeente in Sevilla is onlosmakelijk verbonden met het optreden van enkele prominente personen, die allen gestudeerd hadden in Alcalá en die na verloop van tijd hun erasmiaanse denkbeelden veranderden in meer reformatorische. De bekendste van hen waren Constantino Ponce de la Fuente, die in 1533 benoemd werd tot prediker van de kathedraal, en Juan Gil, ook wel doctor Egidio genoemd, die enkele jaren daarna magistraal-kannunik werd. Hun preken verschilden van wat men gewend was, omdat zij geen dogmatische verhandelingen hielden maar rechtstreeks uit de Bijbel spraken.

Al in de jaren veertig onstond er rond deze personen een kring van mensen die zich aangetrokken voelden door de nieuwe leer en de andere manier van preken. Een groot deel van het gehoor bevond zich in het klooster van San Isidro, dat dicht bij Sevilla lag. Door het lezen van werken van Valdés, die de monnik Juan Pérez de Pineda uit Italië naar Spanje had overgebracht, stond men hier meer open voor nieuwe ideeën dan elders. Toch zou het tot ongeveer 1555 duren voordat er sprake zou zijn van een echte protestantse gemeente. In dit jaar kwam Constantino terug van een reis naar Italië en Duitsland en werd het opkomend protestantisme na een periode van verval weer nieuw leven ingeblazen. Op haar hoogtepunt bereikte de gemeente honderdzevenentwintig personen, van wie de namen allemaal in de inquisitiearchieven zijn terug te vinden.

even meedenken over méér dan mensen in nood
over mensen die wij dreigen te vergeten
over de Papoea's.

U kent ze toch, het volk van de Papoea's?
Nederland bracht ze op wereldniveau.
Het hoeft geen verhaal wat het geworden is.

Dat vraagt uw meedenken
omdat ze de onzen waren, eeuwenlang
en de (geestes-)banden gebleven zijn.

't Is even meedenken...

Het Papoeafonds is er sinds 1972

Met een zorgpakket van kind tot ouder,
van vluchteling tot gevangene.

Daarin meedenken brengt tot mee-
leven

Stichting Hulp aan Papoea's in Nood

De Stichting Hulp aan Papoea's in Nood kent sinds haar oprichting in 1972 een breed scala van concrete doelstellingen, zowel op voormalig Nieuw Guinea als op Papua New Guinea. Met puur vrijwilligerswerk komen onder meer gelden beschikbaar voor kinderverzorgingstehuizen, schoolgelden, alsmede gevangenen- en vluchtelingenhulp.

Papoeafonds
Postgiro 243000
Arnhemseweg 72
6711 HG Ede
Bank: Rabo-Ede
Rek.nr. 44.40.72.470

Secretariaat:
Van Randwijcklaan 104
3815 MT Amersfoort
Telefoon 033-728690

Help ons die Papoea's helpen!

stichting **S**paanse **E**vangelische **Z**ending

Waarom nog zending in Spanje?

Ondanks de volledige vrijheid van godsdienst is zending in Spanje nog steeds broodnodig, vanwege:
- de activiteiten van sekten (er zijn in Spanje net zoveel Jehova's Getuigen als protestanten);
- het gebrek aan theologische vorming bij de protestanten, veroorzaakt door het decennia lang ontbreken van goede theologische opleidingen;
- de ontwikkelingen in de Spaanse RK-Kerk: enerzijds volslagen vrijzinnigheid, anderzijds een niet uit het volksleven weg te denken bijgeloof.

De SEZ probeert de nood van Spanje vooral te lenigen door lectuurwerk. Haar drie evangelisten verspreiden vormingsmateriaal voor voorgangers en begeleiden op grote schaal schriftelijke bijbelcursussen voor iedere geïnteresseerde. De jongste SEZ-uitgave is de Spaanse versie van een samenvatting van Calvijns Institutie, met bijbehorende cursus. Een vierde evangelist verzorgt vanuit Nederland soortgelijk cursuswerk voor Latijns Amerika.

Postbank 95200 Bankrek. 2510.99.245 t.n.v. penningmeester SEZ, Krimpen a/d IJssel

BON
O Ik wil meeleven met de SEZ en abonneer mij op de Zendingsbode (10 nrs. per jaar)
O Ik wil liever eerst een proefnummer
naam:
adres:
woonplaats:
Voor het abonnementsgeld à ƒ 7,- ontvang ik t.z.t een acceptgirokaart.
Deze bon in envelop ZONDER POSTZEGEL zenden aan: Spaanse Evangelische Zending Antwoordnr. 920 3350 VG Hardinxveld-Giessendam (ook het adres voor informatie over (dia)voorlichting; tel. 01846-11607)

Schoolkinderen in de Spaanse stad Segovia

De bestuursleden van de SEZ (opgericht 1952) behoren tot de Nederlandse Hervormde Kerk, de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Gereformeerde Gemeenten en de Oud Gereformeerde Gemeenten.

De gemeente in Valladolid kende niet een voorfase zoals de gemeente van Sevilla. De eerste aanzetten voor de vorming van deze gemeente legt men tegenwoordig voornamelijk bij de persoon van Carlos de Seso. In 1551 kwam deze aanhanger van Valdés uit Italië naar Valladolid. Door zijn latere betrekking aan het hof van de keizer was hij in staat allerlei evangelische literatuur de grens over te smokkelen. Rondom hem ontstond spoedig een kring van geïnteresseerden, waaronder de geestelijken Francisco de Vivero en Pedro de Cazalla. De gemeente hier telde in de bloei van haar bestaan zo'n vijfenvijftig leden. Bij de gemeente in Valladolid werd evenals bij de gemeente in Sevilla weinig belang gehecht aan de organisatie en stond het lezen uit de Bijbel, de persoonlijke geloofsbeleving en de viering van het Heilig Avondmaal centraal. Met recht kunnen zij daarom twee evangelische gemeentes genoemd worden.

Deze spontane uiting van protestantisme waren echter geen lang leven beschoren. In de jaren 1557 en 1558 werden beide gemeentes door de Inquisitie ontdekt. In Sevilla speelde hierbij de al eerder gememoreerde nalatigheid van Julián Hernández een grote rol. In Valladolid moet de oorzaak voornamelijk gezocht worden in onvoorzichtigheden bij het werven van nieuwe leden, van wie één, de Portugese Doña Antonia de Branches, allerlei namen aan haar biechtvader doorgaf. Toch zijn er ook tekenen die erop wijzen dat de Inquisitie al eerder vermoedens moet hebben gehad van het bestaan van enkele protestantse gemeentes in Spanje. Dit blijkt voornamelijk uit enkele vluchtpogingen van gemeenteleden al ruim voordat de gemeentes waren ontdekt. Al in het begin van het jaar 1557 hadden elf monniken uit het klooster van San Isidro de wijk genomen richting Europa. De belangrijksten van hen waren Cassiodoro de Reina, Antonio del Corro en Cypriano de Valera. Zij zouden tijdens de rest van hun leven nog vele sporen van betekenis achterlaten. In tegenstelling tot Sevilla zijn de gemeenteleden in Valladolid er nauwelijks in geslaagd om uit de handen van de Inquisitie te blijven. Enerzijds kwam dat doordat de gebeurtenissen zich hier veel sneller elkaar opvolgden, anderzijds was de berustende houding van veel protestanten debet aan de massale arrestaties door de Inquisitie. De gemeenteleden die de klauwen van de Inquisitie niet konden ontlopen, werden in de jaren 1559-1562 op enkele *autos de fé* (openbare rechtsprocessen) met veel vertoon berecht.

Voortzetting van Reformatie in het buitenland

Met de ondergang van de twee gemeentes in Sevilla en Valladolid kwam er aan de belangrijkste fase van de Spaanse Reformatie een einde. Desondanks was zij in tegenstelling tot wat veel historici beweren nog niet uitgedoofd. Vele Spaanse protestanten kwamen in het buitenland terecht en probeerden zich daar tussen de al woonachtige Spanjaarden te organiseren om zo de Hervorming in het moederland voort te zetten. De voornaamsten onder hen waren de al eerder genoemde monniken uit het klooster dicht bij Sevilla. Hun eerste toevluchtsoord was de stad Genève. Onder de bezielende leiding van Juan Pérez de Pineda, die al in 1555 richting het Noorden was vertrokken, bestond hier van 1559 tot 1562 een Spaanse vluchtelingengemeente. Vanuit Genève verspreidde men zich naar andere protestantse steden in Europa. In Londen was Cassiodoro de Reina vanaf 1559 voorganger van een Spaanse gemeente. Hij had het hier echter niet gemakkelijk en kwam als gevolg van verdenkingen op theologisch en persoonlijk gebied verscheidene malen in botsing met Jean Cousin en Johannes Utenhovius, voorgangers van de Franse en Nederlandse vluchtelingengemeentes. Uiteindelijk zou de controverse leiden tot zijn vlucht uit Londen in de winter van 1563-1564, wat tegelijk het einde van de Spaanse gemeente betekende. Naast deze twee steden waren de Spaanse protestanten nog in talloze andere steden te vinden, zoals in Antwerpen, waar zij aansluiting vonden bij de inmiddels grotendeels tot het calvinisme bekeerde Marranos, in Bordeaux, Toulouse, Brugge, Brussel, Heidelberg, Frankfurt en Duisburg. In de Noordelijke Nederlanden zijn zij nauwelijks terechtgekomen.

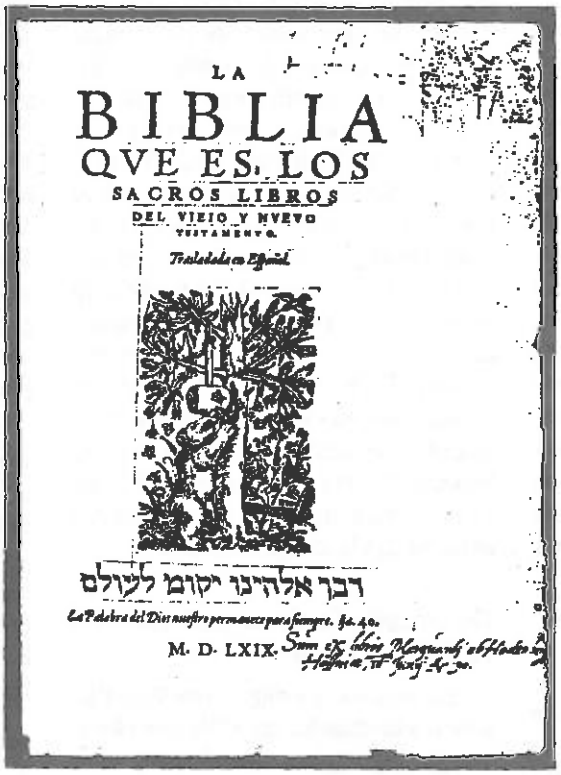
LA
BIBLIA
QVE ES. LOS
SACROS LIBROS
DEL VIEJO Y NVEVO
TESTAMENTO.
Traladada en Español.
דבר אלהינו יקום לעולם
La Palabra del Dios nuestro permanecerá para siempre. Isa. 40.
M. D. LXIX.

In Europa groeiden personen als Reina, Corro en Valera uit tot belangrijke hervormers. Zij kwamen in contact met leidinggevende reformatoren van formaat, zoals Calvijn, Beza en Zwingli. Binnen deze hoge kringen van de Reformatie vielen de Spanjaarden op door hun onconventionele houding ten aanzien van kerkelijke dogma's. Hun uitgangspunt was niet het zoeken naar verschillen, maar het zoeken naar overeenkomsten door het gemeenschappelijk geloof in Jezus Christus. Het exact formuleren van dogma's kwam hierdoor wel eens in de verdrukking, wat bij velen kwaad bloed zette. Met name Antonio del Corro heeft zijn leven lang zich moeten verantwoorden voor zijn theologische opvattingen. Telkens riep hij zijn tegenstanders op tot liefde, vrede en eensgezindheid en was hij van mening dat men boven de religieuze geschillen moest uitstijgen. Dat hij daarmee soms wel heel ver mee ging, blijkt wel uit een brief van 2 januari 1567, waarin hij naar aanleiding van een conflict met Flaccius Illyricus over het Heilig Avondmaal schreef: "Tot slot, laten we in vrede met elkaar leven, of we nu van het roomse of van het hervormde geloof zijn".[5] Een bepaalde mate van irenisme was de Spaanse hervormers niet vreemd, maar dit betekende niet dat zij er onorthodoxe opvattingen op nahielden. Uit al hun

geschriften blijkt dat zij trouw waren aan het gedachtengoed van de Reformatie, en zich tot het uiterste inspanden om deze ideeën ook te verbreiden. Voor hen was de eenheid in liefde echter belangrijker dan de eenheid in dogma. Hierin stemden zij volledig overeen met het evangelische karakter van de gemeentes in Sevilla en Valladolid, die mede door de leer van Valdés waren ontstaan.

Een illegale boekenhandel richting Spanje

De Spaanse hervormers vormden in Europa geen geïsoleerde groep. Dit blijkt zowel uit hun contacten met allerlei leidinggevende protestanten en reformatoren, als ook uit hun inzet in belangrijke politieke en godsdienstige gebeurtenissen en processen. Zo was Pérez de Pineda bijvoorbeeld aanwezig bij enkele vredesbesprekingen tijdens de Franse godsdienstoorlogen, had Antonio del Corro uitgebreide contacten met de bekende hugenotenfamilie, De Colligny's, en was Marcus Pérez, een tot het calvinisme bekeerde Marrano in Antwerpen en vriend van Cassiodoro de Reina, actief in de strijd tegen de rooms-katholieke overheersing in Antwerpen. Toch bleven de Spanjaarden tijdens hun verblijf in Europa hun afkomst trouw en spanden zij zich met name in ten behoeve van de Spaanse geloofsgenoten, zowel in Europa als in het moederland. Deze inspanning kwam voornamelijk tot uiting in hun geschriften.

Het belangrijkste werk dat ooit door hen is uitgebracht is ongetwijfeld de vertaling van de Bijbel in het Spaans door Cassiodoro de Reina. Zijn vertaling dient samen met de herziene versie van Cypriano de Valera nog steeds als basis voor de bijbelvertaling die de protestanten vandaag in de spaanstalige landen gebruiken. Ook de andere werken, zoals de vertaling van enkele catechismussen en de Institutie van Calvijn, illustreren hun betrokkenheid bij de protestantse landgenoten. Dat deze verder reikte dan de Spanjaarden in Europa blijkt wel uit de beroemd geworden troostbrief van Juan Pérez de Pineda uit 1559, geschreven aan de achtergebleven geloofsgenoten in Spanje. Het is echter niet zeker of deze brief de mensen in het moederland ooit bereikt heeft.

Ook van de andere werken is bekend dat men geprobeerd heeft ze naar Spanje te zenden. Hierbij werd gebruik gemaakt van een verboden boekenmarkt waarbij op illegale wijze allerlei werken het geïsoleerde Spanje binnen werden gesmokkeld. Uit uitlatingen van een zekere Peter Veller, een boekenverkoper uit Antwerpen, die in 1558 door de Inquisitie werd gearresteerd blijkt dat er een netwerk bestond tussen Vlaanderen, Duitsland en Spanje. Twee maal per jaar gingen handelaren uit Antwerpen naar de jaarmarkt in Frankfurt en kochten daar allerlei protestantse literatuur. Eenmaal terug in Vlaanderen werden deze werken weer doorgestuurd richting Spanje. De exacte omvang van dit illegale boekencircuit is moeilijk te bepalen. Enkele berichten wijzen erop dat het in ieder geval niet tot incidentele gevallen beperkt is gebleven. Zo berichtte Margaretha van Parma aan Filips II dat er maar liefst 30.000 exemplaren van de Institutie vanuit Antwerpen naar Sevilla waren gestuurd. Ook al lijkt dit aantal zeer overdreven, waarschijnlijk zijn er toch werken van Spaanse hervormers die het Iberisch Schiereiland bereikt hebben. Volgens een uitspraak van de Italiaanse bijbelvertaler Diodati in 1677 zou de Bijbelvertaling van Reina en Valera ongelofelijke effecten in Spanje teweeg hebben gebracht. Niet minder dan 3.000 exemplaren zouden via geheime wegen het land zijn binnengesmokkeld.

De situatie in de negentiende en twintigste eeuw

De precieze gevolgen van deze illegale boekenhandel zal altijd een object van gissing blijven. Ook al is het voorstelbaar dat de literatuur in Spanje een bepaald lezerspubliek moet hebben gehad, toch waren na de ondergang van de twee evangelische gemeentes in Sevilla en Valladolid publieke geluiden van protestantisme op Spaanse bodem nauwelijks hoorbaar. De voornaamste reden hiervan ligt in het doortastende optreden van de Inquisitie. Vanaf de jaren twintig, toen men de eerste maatregelen trof tegen de aanwezigheid van Luthers leer, tot aan de autos de fé van de jaren vijftig en zestig, heeft de Inquisitie met alle middelen gestreden voor de eenheid van geloof op het Iberisch Schiereiland. Hierdoor wist zij de Hervorming, het spook van de zestiende eeuw voor de rooms-katholieken, bijna volledig in de kiem te smoren. Pas na drie eeuwen zou er zich weer een echte opleving van de ideeën van de Reformatie voltrekken.

De negentiende en twintigste eeuw

De eerste tekenen van de heropbloei worden meestal verbonden met de geschiedenis van Manuel Matamaros, die omstreeks 1850 zich bekeerde tot het protestants geloof, maar daarvoor moest boeten met de veroordeling tot de galeien. Vanuit de rest van Europa leverde dit zoveel reacties op dat koningin Isabella II besloot op de straf om te zetten in verbanning. Uiteindelijk stierf Matamaros in Zwitserland aan tbc, die hij in de Spaanse kerkers had opgelopen. Toen in 1868 Spanje een republiek werd, kregen de protestanten iets meer vrijheid om hun geloof te belijden. Vanuit Engeland en Amerika werden tot aan 1936, het begin van de burgeroorlog, regelmatig zendelingen en bijbels naar Spanje gestuurd om het protestantse geloof te verbreiden. De kerkelijke gemeentes die in deze tijd gesticht werden vormden de basis voor de huidige protestantse gemeenschappen.

Zij kunnen echter niet teruggevoerd worden op de Reformatie. Deze was door de Inquisitie in Spanje de kop ingedrukt, ook als zullen er individuen zijn geweest die door de mazen van het inquisitienetwerk zijn heen gekropen en hun protestants geloof in het geheid in het uiterst rooms-katholieke Spanje hebben beleden.

Noten:

1. A. Redondo, 'Luther et l'Espagne de 1520 à 1536', in: *Melanges de la Casa de Velázquez*, II (Madrid/Parijs 1965) 133. Vrije vertaling: "Er is zoveel over Luther, dat men over niets anders meer spreekt".
2. M. Bataillon, *Erasma y España, estudios sobre la historia espiritual del siglio XVI* (Mexico, 1966). In heel zijn werk zet Bataillon het woord 'lutheranisme' tussen haakjes.
3. José C. Nieto, *Juan de Valdés and the Origins of the Spanish and Italian Reformation*, BHR Traveaux, 108 (Genève 1970) 333-334.
4. W. Otto, *Juande Valdés und die Reformation in Spanien im 16. Jahrhundert* (Frankfurt am Main 1989) 21.
5. E. Boehmer, *Spanish Reformers for two centuries from 1520*, III (Straatsburg/Londen 1893) 24.

De Februariramp van 1953 op de Bevelanden

Beleving en beschrijving van historische gebeurtenissen kunnen sterk uiteenlopen. In de volgende bijdrage, die ingeleid wordt door de gemeentearchivaris van Goes A.J. Barth geven vier betrokkenen hun ervaringen in de rampnacht weer.

Inleiding

Op zaterdag 30 januari 1993 ging er in het Museum voor Zuid- en Noord-Beveland een tentoonstelling van start over de Ramp van 1953 op Zuid- en Noord-Beveland. Foto's, film- en videobeelden en geluidsopnamen vertellen hoe erg het was geweest en roepen op tot herdenken van de slachtoffers. Zij die getuige waren van de opening door vier gemeentebestuurders, weten van de emoties bij hen die het woord voerden en bij het publiek. Emoties, die naderhand versterkt werden door de beelden, die men zag en de geluidsopnamen die men hoorde.

Veertig jaar na dato spreken de Zeeuwen nog steeds over vóór en na de Ramp. Het lijkt alsof de Tweede Wereldoorlog, die voor Zeeland veel ernstiger gevolgen heeft gehad door oorlogsgeweld en inundaties (in 1944 was Zeeland frontgebied), niet meer is geweest dan een incident. Misschien heeft dat te maken met de mogelijkheid om een vijand van vlees en bloed daadwerkelijk te bestrijden, terwijl het water er één is, waartegen als het komt, niet te vechten is. Misschien heeft het ook te maken met de mogelijkheid om zich, levend in oorlogstijd, van het oorlogsgebeuren af te sluiten en net te doen alsof er niets aan de hand is, terwijl het water op niets en niemand ontziende wijze goeden en kwaden, rijken en armen bedreigt. Het is frappant, dat in streng reformatorische kringen, die van gereformeerde gemeenten en oud-gereformeerde gemeenten de Ramp wel als een straffende hand van God wordt ervaren en die mening, waar het om de oorlog gaat, nauwelijks wordt gehoord. Het is evenzeer frappant, dat in het land van de Nadere Reformatie, binnen de kring van de orthodoxie, want niet de gehele provincie valt daaronder te rekenen, de vraag waarom Zeeland wel getroffen werd door deze gesel Gods – zo ervoeren de orthodoxen de ramp – en bijvoorbeeld het veel minder kerkse Noord-Holland niet, niet of nauwelijks wordt gesteld. En welke waarde moeten wij hechten – wij stellen onze vraag met grote aarzeling, omdat wij raken aan de bevindelijke omgang van mensen met God – aan waarschuwingen van predikanten en ambtsdragers, die zij, vaak vlak voor de Ramp aan hun gemeenten zouden hebben gegeven. De waarschuwingen, die later op schrift zijn gesteld, munten niet uit in duidelijkheid en waarom bleven deze beperkt tot de kerkgebouwen waarin ze werden uitgesproken?[1)]

Er is over de Ramp van 1953 al veel geschreven. Vrij snel verschijnen de eerste boeken. Doorgaans in de trant van saamhorigheid, hulpvaardigheid, opoffering en 'ferme jongens, stoere knapen'. Maar de werkelijkheid is anders. Alle beeldmateriaal dateert van na die fatale nacht. De ontreddering, de doodsangst, de vlucht van mensen voor het water zijn niet op foto en film vastgelegd. Journalisten, die zich op zondag 1 februari 1953 naar de plaatsen des onheils spoeden, leggen evenmin deze emoties vast, maar komen meteen met verhalen over kloeke mannen, vrouwen en kinderen, die met man en macht werken om droog gebied droog te houden. Een enkel voorbeeld willen we de lezer niet onthouden. De verslaggever van het thans niet meer bestaande *Zeeuwsch Dagblad* stond op 1 februari 1953 aan de ingang van het overstroomde Wolphaartsdijk en noteerde op welhaast barokke wijze: "De duiker naar de Heerenpolder was niet dicht en de watergolf had zijn kans gezien. Wild kolkte het brakke water de Heerenpolder in, het goede bouwland verpestend. De inwoners van het dorp (op verdieping en zolders bivakkerend, schr.) werden vergeten. Hier moest ingegrepen worden. Het koene groepje mannen pakte aan. Zandzakken werden in het bruisende gat gegooid, die als stofjes werden weggevaagd. Het werk scheen zinloos te zijn. Maar de mannen zetten door. Er mocht niet meer land verloren gaan. Een ijzeren raamwerk gooiden de mannen in het gat. Daarna hielden de zakken zand. Het kolkende water minderde. Dit deel van de titanenkamp scheen gewonnen. Maar tien meter verder spoot het water weer door een andere duiker onder de weg door. Zo vocht men gistermorgen door, het scheen wel in het blinde weg. Maar het eerste succes was geboekt."[2)]

Zo ontstaat feitelijk vanaf het begin al een verkeerd beeld. In de beleving van de mensen ging het om een storm met orkaankracht, maar zelfs de weersomstandigheden waren niet extreem. Zware stormen van windkracht elf boven zee en windkracht tien boven land komen vaker voor. Het bijzondere was, dat de storm dusdanig over de Noordzee trok, dat hij gedurende uren vanaf het noorden tot over ons land trok. Hij stuwde het water op in de smalle trechter van de zuidelijke Noordzee. Door het lange aanhouden ervan, kon het water ruim drie meter hoger komen dan normaal.[3)] En er was al jarenlang bezuinigd op het onderhoud van de dijken.

Dat onechte beeld van ferme jongens, stoere knapen, van saamhorigheid heeft lang bestaan tot in de jeugdliteratuur toe. Het bestaat wellicht nog. Maar de getroffenen weten dat het niet waar is.

Gebleven is de herinnering van de mensen, die de Ramp aan den lijve hebben meegemaakt. Eerst in de onlangs verschenen literatuur komt de herinnering als basis voor de geschiedschrijving naar voren, al valt er ook op af te dingen.[4)] Dat heeft alles te maken

met het falen van de herinnering en verdringing en met de ervaring en beleving, die van mens tot mens verschilt. Dat wordt ook duidelijk aan de hand van de verhalen, die hier achter volgen. Wij geven deze integraal weer. Ze spreken voor zichzelf. Voor de goede orde: er is verschil in politieke kleur van de gemeentelijke bestuurders. Ook dat wordt duidelijk aan de hand van hun verhalen.

A.J. Barth

Noten:

1. Voorbeelden van deze waarschuwingen treft men aan in M.J. Goud en P.J. Sinke, *Vergeet zijn grote daden niet, schetsen uit het kerkelijk leven en de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te Krabbendijke*, Krabbendijke, 1983, 162, alwaar meegedeeld wordt, dat ds. Bel begin januari 1953 op "een zeer ernstige en indringende wijze" waarschuwde voor de oordelen en gerichten Gods, die aanstaande waren. "Gemeente", zo sprak ds. Bel, "ik zie een wolk, een donkere wolk boven ons vaderland hangen. Wat die wolk zijn zal, weet ik niet, maar God komt richten hier beneden, de wereld in gerechtigheid." In Rik Valkenburg, *Toen 't schuimend zeenat hevig bruiste..*, wordt verslag gedaan van de innerlijke drang van voorganger, later ds. Slager, om op de laatste zondag in januari 1953 een preek te lezen over Ps. 119:120, waarin hij gewag maakte van de komende oordelen Gods. Maar, en hier faalt kennelijk de herinnering, deze gebeurtenis wordt geheel ontkracht in Kees Slager, *De Ramp, een reconstructie*, 363/4 waarin een oog- en oorgetuige verklaart dat lerend ouderling Potappel deze waarschuwing zou hebben geuit. Ongetwijfeld zullen er meer voorbeelden van dergelijke 'waarschuwingen' te melden zijn.
2. *Zeeuwsch Dagblad*, 2 februari 1953.
3. Redevoering E. Kroll tijdens de opening van de tentoonstelling over de Ramp bij Delta Expo, 29-01-93.
4. Wij verwijzen daarvoor naar Kees Slager, *De Ramp, een reconstructie* (Goes 1992) en Selma Leydesdorf, *Het water en de herinnering, de zeeuwse waterssnoodramp* (Amsterdam 1993).

Watersnoodramp 1953 - Noorddijk, Wolphaartsdijk

De ramp van 1953 in Oost-Zuid-Beveland

De gemeente Reimerswaal is per 1 januari 1970 gevormd door de samenvoeging van de vijf gemeenten in Oost-Zuid-Beveland. Op 1 februari 1953 waren Yerseke, Kruiningen, Krabbendijke, Waarde en Rilland-Bath nog afzonderlijke, zelfstandige gemeenten. Tot het losbarsten van de geweldige storm van 31 januari en 1 februari 1953 waaren dat gemeenten die als zovele in onze provincie wisten te leven met de gevaren van wind en water. Alle vijf zijn immers gelegen aan de Ooster- en/of Westerschelde. Het grondgebied is in de loop der eeuwen opgebouwd door bedijkingen, de ene na de andere. Dijken – zeedijken zowel als binnendijken – behoren daardoor vanzelfsprekend bij het landschap. Van de wieg tot het graf vormen ze voor de bevolking de vanzelfsprekende garantie om veilig te kunnen leven, wonen en werken. Dát dijken het kunnen begeven, dát de zee gevaar kan betekenen, weet men wel, maar zonder zich daarvan bij voortduur bewust te zijn.

Ook als op 31 januari 1953 de storm met orkaankracht voortraast, ook als de waterstand onrustbarend hoog wordt, zijn er nog maar weinigen – hier zowel als elders – die zich echt zorgen maken. Men gaat gerust te bed. Het is meer dan een generatie geleden, dat in dit gebied overstromingen plaatsvonden door dijkdoorbraken, om precies te zijn: in 1906.

Achterin de Westerschelde, bij Bath, is altijd het grootste verschil tussen eb en vloed. Maar dit keer worden de wateren door de storm wel erg hoog opgestuwd: 5,60 m boven NAP. Nabij Bath slaan de golven over de dijk. De verzwakking aan de binnenzijde doet het gevaar van een dijkdoorbraak met het kwartier toenemen. De gewaarschuwde burgemeester van Rilland-Bath gaat met een waterbouwkundig opzichter en de brandweercommandant op weg. Een autobus volgt. De bedreigde bevolking van Bath moet geëvacueerd worden. Helaas bereiken ze hun doel nooit. Even na vier uur in de nacht begeeft de dijk het en storten de wateren zich in de polder. In het snelstijgende, woeste water verdrinken zowel burgemeester De Goffau als waterbouwkundig opzichter Cysouw.

De 1065 hectare grote Reigerbergse polder, waarin Bath, maar ook Rilland ligt, wordt overstroomd. Op nog twee andere plaatsen breken de dijken van deze grote polder. De ook tot de gemeente Rilland-Bath behorende Völckerpolder, Anna-Maria Polder en Zimmermann Polder ondergaan hetzelfde lot. Bij het aanbreken van de dag is zodoende bijna de helft van de gemeente overstroomd. Twaalf inwoners van de gemeente zijn omgekomen in de golven.

De gemeente Kruiningen wordt voor het overgrote deel gevormd door de Kruiningen Polder en Oost-Hinkelenpolder; samen meer dan 1400 ha groot. Ook hier bereikt het water aan de Westerscheldedijken ongekende hoogten: ruim vijf meter boven NAP, en daarbij

opgezweept door de orkaankracht. De havendijk van de veerhaven begeeft het midden in de nacht, terwijl ook een eind ten westen en ten oosten daarvan de dijken doorbreken. De havendammen zijn vernield, het veerplein is verdwenen, de aanleginrichting staat ontredderd in de watervlakte, één van de veerponten, de 'Willemsdorp', die de haven die avond niet meer kon binnenvaren, komt ergens ver in de Kruiningenpolder terecht. Het binnenstromende water stijgt met angstwekkende snelheid en spreidt zich over heel de polder. Er is, na de waarschuwing voor het gevaar, nauwelijks tijd de bovenverdieping van de woningen te bereiken. Voor velen, vooral in de verspreide woningen en boerderijen buiten de bebouwde kom van Kruiningen, is zelfs dat niet meer mogelijk. Ruim zestig inwoners komen in het water om. Ook Hansweert-Oost, dat toen nog bestond, en het dorpje Oostdijk worden overstroomd, evenals het station en de spoorlijn. Gelukkig is daar de coupure tijdig gesloten. Alleen Hansweert-West, aan de andere kant van het kanaal door Zuid-Beveland gelegen, blijft droog.

In Waarde, ook aan de Westerschelde gelegen, werden kort na middernacht meerderen gewekt, omdat bij de Westveerpolder een gevaarlijke situatie dreigde. Rond drie uur werden de bewoners van dit slechts 38 hectare grote poldertje gewekt en gemaand huis en polder te verlaten. De coupure naar de Waarde Polder werd gesloten en versterkt. Om vijf uur in de morgen breekt de dijk van de Westveerpolder en wordt het land overstroomd; voor 't eerst sinds 1694, toen de polder werd ingedijkt. Nog lijkt het dorp Waarde veilig. Maar inmiddels is de Kruiningen Polder overstroomd en zo komt het water van een andere kant. Immers na het doorbreken van de zeedijken moeten binnendijken alsnog hun waterkerende functie uitoefenen. Deze zijn lang niet altijd meer voor die taak berekend. De Kadijk op de grens van de Kruiningen Polder en de Waarde Polder is niet hoog en sterk genoeg om het langs de Kruiningse doorbraken binnenstromende water lang tegen te houden. Zo komen de polders Waarde en Oud-Krabbendijke ook diep onder water, tot en met het gehucht Gawege. Als dan ook de dijk van de Emmanuelpolder doorbreekt, zijn alle polders langs de Westerschelde vanaf het kanaal door Zuid-Beveland tot ver voorbij Rilland en Bath een prooi van de golven.

De gemeente Krabbendijke bleef voor overstroming gespaard, al kende men ook vele bange uren, door de vraag of de binnendijken het zouden houden en kon de spoorwegcoupure van de Reigersbergse Polder slechts met haast bovenmenselijke inspanningen gesloten worden. Krabbendijke kon zodoende de eerste opvang zijn voor nagenoeg de hele bevolking van Waarde: 1100 evacués. Daar kwamen al spoedig nog andere geredden uit Oostdijk en Kruiningen bij, zodat naast de 3000 eigen inwoners 1500 evacué's in het dorp verbleven. Vanwege het nog steeds dreigende overstromingsgevaar en de zeer moeilijke bereikbaarheid werden de meeste inwoners en evacués – behalve de mannen die voor 't werk aan de dijken beschikbaar moesten blijven – op 5 februari geëvacueerd.

Yerseke leeft dicht bij het water. Ook daar wordt de uitzonderlijk hoge waterstand en de geweldige storm geconstateerd. Maar door de kennis van de zee worden de dreigingen misschien eerder ingeschat. Men is al vroeg bij de haven in de weer: het belang bij schip en oesterloods trekt. Maar zo worden dreigende zwakten in Breedsendijk en Burenpolderdijk tijdig onderkend en versterkt. De grootste verdienste van het gespaarde Yerseke is echter de geweldige inzet van de vissers om te redden wie nog te redden is. Zodra op 1 februari berichten van de ware ramp hen bereiken, worden vele sloepen en roeiboten over land naar de dijk bij de Kruiningen Polder gebracht en te water gelaten. Zo kunnen uit de vele huizen, van daken en andere plaatsen tal van mensen in veiligheid gebracht worden. Later ook vee en materialen. De mosselschepen varen uit over de Oosterschelde en zijn de eerste redders in het nog geïsoleerde Duiveland, waar het waagstuk om door het dijkgat bij Ouwerkerk naar binnen te varen, velen het leven redt. Ook op andere plaatsen biedt hun moedig optreden velen hulp.

Rond deze dagen van herdenking van de vele slachtoffers wordt veel geschreven en gesproken over die tijd, nu veertig jaar geleden. Laten we bij de beoordeling van gebeurtenissen en daden van toen echter beseffen dat we nú in allerlei kennis en ontwikkelingen – ik noem alleen maar de mogelijkheden van verbindingen – óók veertig jaar verder leven. En daarom dienen we in ons oordeel bescheiden en gematigd zijn! Als we dan ons even ook de onverwachte, rampzalige gebeurtenissen indenken, wordt ons oordeel over wie naar onze mening tekort schoten, waarschijnlijk ook wel milder.

J.W.P. Cornelissen
(wethouder van de gemeente Reimerswaal)

De ramp in Wolphaartsdijk

Markante en aangrijpende droevige gebeurtenissen in ons bestaan kunnen we niet vergeten. We bouwen in de tijd herdenkingsmomenten in. De gebeurtenis krijgt een nieuw accent. Dat is in ons persoonlijk leven zo en dat is zo met wat ons als samenleving overkomt. De 4 mei herdenking is de meest treffende herdenking die we gemeenschappelijk hebben. De herinnering krijgt een nieuwe impuls in woord en beeld en in gedachten. Het is het meest aangrijpend voor degenen, die persoonlijk zijn getroffen, die dierbaren hebben verloren, die al die tijd het toen veroorzaakte leed hebben moeten meedragen. Als mensen aan dat leed schuldig zijn, als volken schuldig zijn, komt de verontwaardiging daarover in die herdenkingstijd weer scherp naar boven.

Er overkomen ons ook rampen, waarbij redelijkerwijs geen schuldigen kunnen worden aangewezen. Zoals bij de watersnoodramp van 1 februari 1953. Is het eerlijk, is het zinvol om nu na veertig jaar nog de schuldvraag te stellen, waar achteraf met Deltaplan en stormvloedkeringen geweldige investeringen zijn gedaan in onze veiligheid tegen het weer? Extremen, elkaar versterkende natuurkrachten braken de dijken, die in de vooroorlogse crisisperiode, in de oorlogsjaren en in de naoorlogse wederopbouw-periode geen prioriteit kregen. Men hield ook geen rekening met de mogelijkheid van overstromingen op deze schaal. We waren er niet op voorbereid. Het water staat al in huis voordat men het goed en wel beseft. Het water sluipt binnen als een dief in de nacht. Zo ook in Wolphaartsdijk.

De Zandkreek wordt bij de nauwe doorgang van twee kanten volgestuwd. Het water breekt over en door de dijken heen naar de Kortgeense en naar de Wolphaatsdijkse kant. De westelijke zeedijk van de Oosterlandpolder wordt over een breedte van meer dan 500 meter tot aan de bovenkant van de steenglooiing weggeslagen. In de polder waarin Wolphaartsdijk ligt stijgt het water snel. Voorlopig onopgemerkt en onhoorbaar door de alles overschreeuwende bulderende storm. Ook hier gaat het zo snel dat de wreed uit hun slaap gerukte bewoners niet of ternauwernood hun zolder kunnen bereiken. En ook daar is het allerminst veilig! Later blijkt dat er twaalf slachtoffers zijn te betreuren. In deze dagen worden zij herdacht, lezen we weer hun namen en wordt ons verteld over de tragische wijze waarop zij het leven verloren. Het echtpaar Kloosterman met dochtertje woont aan de Molenweg (nu Burg. Hackstraat). Zij trachten nog de Molendijk te bereiken, maar worden door het water meegesleurd. Het echtpaar Heijnsdijk wordt in huis verrast en kan niet meer ontkomen. Diep tragisch is dat op diezelfde rampdag hun enige dochter met haar man omkomen. Hun twee kinderen hadden ze zelf nog in veiligheid kunnen brengen. Mevrouw Verschuure van de Aardebolleweg kan ook haar huis niet meer ontvluchten; haar dochter kan nog op het nippertje ontsnappen door een raam stuk te slaan en via de dakgoot het dak te bereiken. Zo maar enkele voorbeelden van de vele, die verteld kunnen worden.

De dorpsgemeenschap Wolphaartsdijk wordt zwaar getroffen ook in materiële zin. Burgemeester Van Oeveren, pas terug van een verblijf in het ziekenhuis, zit met zijn gezin opgesloten op de bovenverdiepning van hun boerderij in de ook ondergelopen Zuidvlietpolder. Telefonisch contact is niet mogelijk. Pas bij het licht worden komen de reddingsacties goed op gang. Zonder boten kan men weinig beginnen. Brandweer en politie doen wat ze kunnen. De boten komen er. Een kleine marine-eenheid van zo'n veertig man schiet met twintig boten te hulp. Uit Oostkapelle komt het brandweerkorps spontaan te hulp. Ze brengen een bootje met de bijzondere naam 'Eetje' mee. Dat laten ze 's avonds achter en daar is in de volgende dagen nog dankbaar gebruik van gemaakt. De reddingsacties, alles wat daar die zondag en daarna is gebeurd, u hebt er al uitgebreid kennis van kunnen nemen, ook van de betekenis van Goes als evacuatiecentrum.

Bij smid Van Keulen aan de Boomdijk wordt een gemeentesecretarie geïmproviseerd, gemarkeerd door de gemeentevlag. Dat zal een maand duren. Vele naamloze moedige doorzetters zijn de gehele zondag in touw geweest en velen nog lang daarna, steeds meer georganiseerd. Mensen accepteren de aanslag op hun leefomgeving niet. Ze gaan na de eerste schrik direkt in de tegenaanval. Het water wordt de polders uitgewerkt. Herstel en wederopbouw worden voortvarend aangepakt.

Nu zijn de sporen van de ramp ingepast in het landschap. Men moet weten wat er vroeger is gebeurd om te kunnen begrijpen waarom ons Zeeuwse landschap de nu zo karakteristieke vormen heeft. Zeeland gevormd door overstromingen en het weer dijken opwerpen tegen de altijd gevaarlijke zee. We menen nu de laatste stormvloedramp te herdenken. We menen nu voldoende veiligheid te hebben ingebouwd tegen hoge watervloedstanden. Is dat ook zo? Er zijn ook andere gevaren, die ons kunnen bedreigen. Het is steeds nodig de afweging te maken of we voldoende in onze persoonlijke en algemene veiligheid investeren. Bij de indringende beelden van deze expositie moeten we ook denken aan de rampen die mensen treffen, groepen mensen, volken voortdurend treffen.

Vandaag is er deze expositie over de februari-ramp. Wat over deze ramp is vastgesteld op foto, film en geluid, wat is opgeschreven: dat moet behouden blijven. We moeten de herinnering levend houden aan deze ingrijpende gebeurtenis in onze geschiedenis, die zovelen van ons zo diep heeft geraakt.

Ing. W.G. van de Ree
(loco-burgemeester van Goes)

De ramp in de gemeente Borsele

Vanuit de gemeente Borsele heb ik voor u de watersnoodramp 1953 belicht middels vier invalshoeken: de inundatie, de verliezen, het bewustzijn en een impressie van m'n eigen ervaring van de rampnacht en de eerste dag er van.

Inundatie

In de stormnacht van 1 februari 1953 bereikten in de Westerschelde astronomische waterhoogten een peil dat bijna 3 meter hoger lag dan de gemiddelde hoogwaterlijn. Langs de hele kust van de huidige gemeente Borsele, vanaf het Zuid Sloe tot voorbij Hoedekenskerke kregen de dijken het zwaar te verduren door overslaande golven. Even na vier uur in de ochtend sloegen er in de dijken van de polders van de waterschappen Baarland en Ellewoutsdijk bressen waardoor het water de polders in stroomde. In de dijk van de Everingepolder werden bij Zweemersdam twee bressen geslagen van respektievelijk 90 en 120 meter lang. De Ellewoutsdijkpolder inundeerde door het bezwijken van de Everingse binnendijk. De diepten van de bressen varieerden van 4.50 meter tot 9 meter onder NAP. De dijkbressen in de dijk binnen het waterschap Baarland waren talrijker maar kleiner en minder diep. Half februari al had men hier alle twintig bressen gedicht. Aan de oostzijde vijf, met lengten variërend van zeven tot dertig meter en aan de zuidzijde vijftien met lengten wisselend van tien tot honderdtachtig meter. Ter plaatse van de grootste doorbraak (lang 180 m) was de dijk nagenoeg geheel weggeslagen. Totaal kwam 2500 hectare onder water te staan. Begin maart waren alle gaten provisorisch gedicht en was het meeste land droog gevallen.

Verliezen

In het dorp Ellewoutsdijk kostte de ramp drie mensenlevens. Raadslid J. Sandee verdronk er met zijn vrouw en zijn jongste kind. De twee oudere kinderen, die door hun ouders vooruit gestuurd waren, bereikten per fiets veilig het dorp Oudelande. In Oudelande waren eveneens drie mensenlevens te betreuren, allen volwassenen. Een bejaard echtpaar en een oude alleenstaande man. Allen woonden in

Kortgene ravage na de watersnoodramp van 1953

het buitengebied en zijn kennelijk in hun vlucht naar veiliger oorden door het water verrast. Hun lichamen werden gevonden in het land, nadat dit was droog gevallen. In Baarland is niemand verdronken. Uiteraard is er in het hele gebied veel vee verloren gegaan. Aantallen daarvan waren door mij niet te achterhalen.

Bewustzijn

Dat men het zich tevoren niet bewust was dat er zich een ramp aan het voltrekken was, wil ik u vertellen naar aanleiding van het gebeurde op de vooravond van de rampnacht. Het betreft een ongeval met de veerpont Terneuzen/Hoedekensekerke. Mijn man, toen een twintigjarige jongen maakte de overtocht mee en dus ook het ongeval. In de vliegende storm kon in die late zaterdagavond de veerpont de haven van Hoedekenskerke niet binnenvaren. De sterke wind en stroming belemmerden dat. Twee pogingen mislukten. Steeds schoot de pont voorbij de havenmond. Een derde maal vol gas vooruit, lukte het. Door de grote vaart echter ramde de boot de aanlegsteiger en schoot er ver voorbij. De walknecht die op de aanlegsteiger stond raakte daardoor te water en verdronk. De pont kon er niet meer aanleggen en ten einde raad zette de kapitein hem op het haventalud vast in het slijk. De passagiers klauterden van boord, hun fietsen en de enige auto achterlatend op de pont. Men hielp nog de vloedplanken (schutten) in de dijkcoupure zetten en liep huiswaarts. Het was toen omstreeks middernacht en het tij hoorde nog bijna laag te zijn. Het was toen echter al op vloedhoogte en de vloed zou pas vijf uren later zijn. Toch ging iedereen rustig naar huis. Hoewel er al volledige dijkwacht werd gelopen, was men zich niet bewust van het gevaar. Toen enkele uren later de noodklok werd geluid drong de werkelijkheid pas door en werd er overal gewaarschuwd.

Eigen ervaring

"Meiden, der uut ... den diek is deurebroke. 't Waeter komt. Anklê en oales ni boven brienge." 't Was midden in de nacht. Pikdoenker. 't Sturmde flienk. Zo hauw meuhelik snokte me, me'n zus en ik, wat hoed an oans lief. Even leater stoenge me verweze op den overloop. M'n broer kwam den trap a op, mi een broad on z'n aerm en een scheutel spekvet. 't Is dus echt waer, schoot het deur men oat. 'k Docht a'k droamde, toen a'k moeder oarde roepe. De kachel in de keuken branden a. Voader oa den anhemikt en was 't van deur ahae. De boeren elpe ulder koeien in veiligheid te briengen. De buurman was mie de booschap ekomme; tehelieke oa ten ezeit, da de mannen moste helpe bie de boeren. Vandaer. Saemen mi me'n zuster en me'n broer sleepten me van oales ni boven. Moeder zurgden voe de kleintjes die ondertussen ok a wakker eworre waere. Een ure nadien was't er nog steeds gin waeter te zien. Me hienge dienke da't meuhelik loas alarm zou weze. Hereheld keke me ni buuten of a me nog gin waeter zagge.

't Was een stikdoenkere nacht; niks te zien. Op een heheve ohenblik zahhe me wè wat. Een zulverachtihe strepe dwas over 't land. Me vroehe oans of wat a dat zou kunnen weze. Zoiets adde me nog nooit ezie. Saemen mi me'n

broer hieng 'k kieke. Me deeë oanze laerzen an en vlohe ni buuten. Veertig meter vadder stoenge me ineêns mi oans voeten in dat zulverachtihe spul. 't Was èèn schuumrolle, die a z'n eigen vlug verplekten. Steeds mê vadder. Onder en achter dat schuum was 't waeter. 't Waeter uut de Schelde. Me vlohe nog arder terug ni ruus as a me nieuwsgierig waere. De schrik in de beênen. Van den andere kant kwam er nèt zo'n schuumrolle.

Dien ochend in oale vroegte kwam 't waeter nie vadder as nèt voe de deure. Oans uus stoeng nog a wat ooher as de rest van de omgeving. In uus bleef et droohe. Toen a't licht behon te worren zagge me in den wieden omtrek niks as waeter. Bi de buren stoeng zeker anderhalve meter in uus. Langs de weg liepe boeren mi ulder koeien. Ze probeerden de beesten alsnog in veiligheid te briengen, ni een durp vadderop. Di was 't droohe. Een binnendiek (de viezoodiek) ieuwt 't water buuten de polders van Ootjeskerke en Kwidamme. De beasten liepe tot an der oals in 't waeter, den boer der nessen. De beasten loeiden en brulden kleaglik. Eèn snokten zen eihen los en kwam in een dulve tereggen. Ie kon der ni mir uut en verdronk nae urenlank worstele en brulle. 's Aggemirgs rond een ure of viere was 't wee vloed. De binnendiek tussen Baerland en Everienge, de Zuudpolderdiek, brak deur. Der kwam zo'n zestig centimeter waeter bie. Toen stoeng't waeter ok bie oans in uus. Den brandenden kachel in de keuken was 't eênigste dat a nie boven stoeng. Siesend van kwaedeid liet'n't waeter binnen. Machteloas oarden me dat an. 's Nachts konne me nie slaepe om a 't waeter tehen de traptreden klotsten. Zo'n heluud was buutenhewoon vremd. Iets dat a'j nie docht dat ooit zou kunnen, was hebeurd. Den diek was deurebroke. En 't waeter dat a in de Schelde oarden te wezen, stoeng in uus.

C.J. Elenbaas-Murre

(wethouder van de gemeente Borsele)

De ramp te Kortgene

De laatste weken worden we overspoeld met berichtgeving over de ramp van 1953. Er komen boeken uit, er zijn TV-reportages, de omroepen laten zich niet onbetuigd en de gehele vaderlandse pers stuurt verslaggevers naar het voormalige rampgebied. De ramp wordt teruggehaald uit het verleden en wordt weer actueel. Generaties mensen, die het aan den lijve hebben ondervonden, worden weer dagelijks geconfronteerd met beelden en verhalen die ze achter zich waanden. De verhalen die zij aan hun kinderen en kleinkinderen vertelden, worden als het ware geactualiseerd en gereproduceerd tot een realiteit van 1993.

Ik heb het in Kortgene meegemaakt, van het begin tot het eind en ik heb altijd gedacht dat ik het kon relativeren, maar de laatste weken leren toch anders. Toen ik gistermorgen in het gebouw achter de kerk een plaatselijke tentoonstelling van rampfoto's en krantenartikelen over Kortgene bezocht, ontmoette ik in de hal een mevrouw aan wie ik vroeg: "En kun je al die foto's nog thuisbrengen", antwoordde ze: "Van Damme, daarvoor heb ik al die foto's niet nodig. Ik hoef m'n ogen maar dicht te doen en die Februaridagen van 1953 draaien weer als een film voorbij." En, zo is uit gesprekken gebleken, vergaat het velen. Beelden en gebeurtenissen, die we, wellicht onbewust, naar de achtergrond hebben verdrongen, komen versterkt weer terug.

Een vraag van een journalist heeft me aan het denken gezet. Aan het slot van een interview over mijn ervaringen met de ramp vroeg hij: "Hoe heb je je trauma's kunnen verwerken". Ik kon op die vraag geen antwoord geven, maar weet nu uit de gesprekken met velen uit die dagen dat, als trauma al een bekend woord was, velen dit zelf hebben moeten verwerken en dat die verwerking tot op de dag van vandaag doorgaat. Tegenwoordig staat achter ieder slachtoffer een hulpverlener en dat was in die dagen niet zo.

Daarom is een herdenking goed, maar zal het voor velen die de ramp hebben meegemaakt een verademing zijn als weer overgegaan kan worden tot de orde van de dag.

In de Februaridagen van 1953 landde een helikopter van de Engelse Air Force op de haven van Kortgene. De piloot liep met een aantal mensen, waaronder ook ik, over de zwaar verwoeste Torendijk, waar vele slachtoffers waren te betreuren. Hij was zichtbaar onder de indruk van hetgeen hij zag en merkte op: "Ik heb in 1944 de Walcherse dijken gebombardeerd. Ik heb vanuit de lucht het leed en de ellende voor de burgerbevolking gezien en omdat ik geestelijk moest overleven heb ik nadien veel kracht gevonden in de spreuk: Today is the first day of the rest of your life." En dat sluit naadloos bij hetgeen onze grote cabaretier Wim Kan zei: "Uithuilen en opnieuw beginnen". En daarmee zijn velen nog bezig.

C.J. van Damme

(wethouder van Kortgene)

Fluitspelers, snellezers en goede bedoelingen

Enige opmerkingen over de stortvloed aan besprekingen van *In Conflict met de Cultuur*

J.P. Zwemer

De sinds december vorig jaar op mijn proefschrift *In Conflict met de Cultuur* gevolgde reacties in de Gereformeerde Gezindte vertonen een aantal opmerkelijke constanten die voor een kenner van die gezindte interessant materiaal opleveren. Ik bedoel dan niet zozeer het paniekerige gevoel dat soms overheerste (Oh, iemand heeft over óns geschreven en hij heeft het niet eerst gevráágd) al zorgde dit gevoel nu en dan voor overhaast lezen van het boek en overhaaste verslaggeving. Ik bedoel evenmin het teruggrijpen op het klassieke vijandbeeld dat er voor zorgde dat aan het onjuiste beeld van mijn visies in *De Volkskrant* soms meer geloof werd gehecht dan aan de heel anders getoonzette verslagen in andere dagbladen en in een aantal radio-uitzendingen. Veel interessanter was het feit dat historici uit de Gereformeerde Gezindte ineens een beschermende muur vormden rondom 'hun' predikanten, terwijl leidende theologen hun best deden uit het proefschrift steun voor eigen stellingnames te puren maar tegelijk lieten merken geen historici te zijn. Deze reactiepatronen doen nogal subjectivistisch aan, maar een kenner van de bevindelijk gereformeerde wereld zal zich daar niet al te zeer over verwonderen.

De historicus A.A. van der Schans (die ik overigens zeer erkentelijk ben voor zijn juiste verwoording van mijn bedoelingen met het proefschrift) is één van degenen die opkomt voor een juiste kenschetsing van de predikanten van zijn eigen kerkverband, de Gereformeerde Gemeenten. Zo vindt hij het onjuist dat ik de theologie van ds. A. Moerkerken met drie verschillende formuleringen heb aangeduid, maar hij heeft in zijn ijver waarschijnlijk over het hoofd gezien dat die drie beschrijvingen (één is een citaat) inhoudelijk precies hetzelfde weergeven. Ook zijn verwijt dat ik allerlei predikanten een verschillende 'theologie' toedicht is niet erg terecht. Bij herhaling spreek ik immers over 'accenten', 'stellingnames', 'visies' of 'liggingen'. Een zelfde gevoeligheid blijkt bij W. Fieret wanneer hij betwijfelt of ds. L. Gebraad in 1968 'fel en dreigend' preekte om een raadsbesluit over de aanleg van een voetbalveld te beïnvloeden[1)] en bij H. Florijn die liever niet wil horen dat de beslissing over de leer van de algemene genade er op de synode van 1945 door ds. G.H. Kersten door gedrukt werd.

Minstens zo instructief is het te zien hoe de opinion-leaders van de Gereformeerde Gezindte de stof die het proefschrift biedt weergeven. Zo typeert W. van 't Spijker de Vrije, Oud-Gereformeerde en Gereformeerde Gemeenten als de kerken die zich niet bij de Gereformeerde of de Christelijke Gereformeerde Kerken hadden gevoegd – daarmee voorbijgaand aan de Ledeboeriaanse traditie. In tegenstelling tot J. van der Graaf ("in dit proefschrift gaat het helemaal over de geestelijke waarden en normen, die in onderscheiden kringen een rol spelen") heeft Van 't Spijker verder overwegend bezwaar tegen het gebruik van de termen 'zwaar' en 'licht'. Hier lijkt de in zijn kring traditionele weerzin tegen het benadrukken van de liggingsverschillen onder de Christelijke Gereformeerden mede aan het woord. Misschien mag ik hem en J.H. Velema er aan herinneren dat ik nergens 'zwaar' en 'licht' als echte indelingscriteria gebruik: in de 70 paragraaftitels zal men deze woorden vergeefs zoeken. Ze functioneren slechts als hulpmiddel, een legitiem verschijnsel in historische studies en hier verraadt zich de theologische invalshoek van beide recensenten. Mutatis mutandis geldt hetzelfde voor de term 'bevindelijk gereformeerden'; dat ik persoonlijk Velema's bedenkingen tegen deze term deel heb ik in de inleiding willen uitdrukken door Van der Lindes definitie van bevinding te citeren. J. van der Graaf laat zijn waardering en zijn minder theologische invalshoek blijken door met name de conclusie van het proefschrift aan te halen, overigens één van de weinige delen van het boek waar het onderscheid tussen Hervormde en niet-Hervormde bevindelijken aan de orde gesteld wordt.

Een volledig theologische invalshoek verried C. Graafland in zijn tijdens de promotie gestelde vraag. Evenals enige recensenten (Fieret, Van 't Spijker) ging hij voorbij aan de in de derde alinea van de inleiding duidelijk omschreven doelstelling van het proefschrift (het vastleggen van de wisselwerking tussen 'ideologie' en werkelijkheid bij de bevindelijk gereformeerden, met name in het midden van de twintigste eeuw) en veronderstelde de beheersing van het boek door één centrale these (die dan ongenoemd zou zijn gebleven). Zijn theologische (en dus diachronische) benadering van de kerkgeschiedenis zorgde er verder voor dat hij een alinea uit de inleiding geheel verkeerd interpreteerde. Deze alinea zet namelijk uiteen dat "de afstand tussen de kerk als verzamelplaats van gelovige christenen, en de wereld buitenom de gelovigen (de niet-gelovigen incluis) (...) voor een infralapsariër (...) in principe kleiner (is) dan voor een supralapsariër." Uiteraard is hier het verschil bedoeld binnen de Nederlandse calvinistische orthodoxie in de negentiende en twintigste eeuw, tussen de (weinige) bevindelijken en de (vele) niet-bevindelijken die hun theologie en prediking niét vanuit Gods Eeuwig Raadsbesluit structureren enerzijds, en de (vele) bevindelijken en anderen die dat wél doen anderzijds. Dat de cultuurvriendelijke Kuyperianen in die laatste categorie horen, doet hier niet ter zake. Men kan zich overigens afvragen of het uiteindelijke culturele isolement van de Kuyperianen in de periode tussen 1920 en 1950 (zoals beschreven door J. Hendriks) wellicht mede op dit supralapsarisme teruggaat. Dan laat ik de vraag nog buiten beschouwing of Kuypers 'supra' onderhuids niet vooral gestempeld is door negentiende eeuwse idealistische gedachtengangen, zijn aanhalen van oude gereformeerde schrijvers ten spijt. Graafland, met zijn vraag dus buiten de orde van het proefschrift, wekte tevens de indruk historici het betreden van het terrein der kerkgeschiedenis te misgunnen.

Goed lezen

In hun haast om een oordeel te geven over het proefschrift hebben de genoemde recensenten niet altijd even nauwkeurig gelezen. Zo meent Velema dat ik de bevindelijken niet tot de Gereformeerde Gezindte reken, maar er staat: niet tot de dragers van het idee van de Gereformeerde Gezindte (dat is heel wat anders). Fieret heeft bij zijn bezwaar tegen mijn vergelijking tussen de SGP en klein-links (*Reformatorisch Dagblad* 19-12-1992) het zinnetje op blz. 451 vergeten waarin ik wijs op de individualistische wortels van klein-links. Van der Schans op zijn beurt geeft door het verkeerd lezen van noot 206 bij hoofdstuk twee een totaal verkeerd beeld van het 'wippen' van dr. C. Steenblok in 1953. De bewering van een complot werd namelijk reeds gedaan in het jaarboekje van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland van 1954 en later in 'Uit ons uitgegaan'. Van een mondelinge bron is hier geen sprake. Behalve voornoemde opmerking van Fieret werd nog een andere opmerking die hij tijdens de oppositie maakte in het promotieverslag in het *Reformatorisch Dagblad* buiten proportie opgeblazen. Fieret relativeerde namelijk mijn opmerking over het wegvallen van pensioensvoorzieningen bij sympathisanten van ds. R. Kok (namelijk wanneer zij als gevolg van steun aan hem eveneens geschorst zouden zijn) door te wijzen op (slechts) één van de zes betrokken predikanten die veel jonger was dan de andere. Mijn formulering ("*Mogelijk* speelde de angst mee om ... zonder pensioen achter te blijven") gaf zekere geen grond aan kritiek die zo stellig was als het *Reformatorisch Dagblad* suggereerde.

Verder wordt name in de interpretatie-fouten van H.Florijn een typisch polemisch trekje uit de rechterflank van de Gereformeerde Gezindte merkbaar: het overdrijven van de stellingnames van een ander. Wanneer hij mij betrapt op een inderdaad onvoorzichtige uitspraak over ds. D. Bakkers bezwaren tegen ds. P. van Dijke, negeert hij volledig het door mij (op blz. 21) gezegde, namelijk dat de reden van hun uiteengaan te maken had met een verschil in visie op de rechtvaardigmaking. Wanneer ik de invloed van Th. van der Groes specifieke theologie (de eis van geloofszekerheid en van de vierschaar-beleving in de bekeringsweg) bij de Ledeboerianen beperkt zie tot alléén Ledeboer, meent hij dat ik élke invloed van Van der Groe bij de Ledeboerianen zou ontkennen. Regionale verschillen passen blijkbaar zo slecht in Florijns visie dat hij mijn bewering dat in Zeeland de vierschaarbeleving zo goed als onbekend was in de negentiende eeuw, verwerpt zonder met tegen-argumenten te komen.[2)] Ten slotte verdraait Florijn mijn woorden als hij mij laat zeggen dat ds. J. Fraanje aan het eind van zijn leven de visie van ds. Kok gedeeld zou hebben. Ik heb alleen beweerd dat hij de ander vergiffenis voor zijn oppositie gevraagd heeft, dus voor zijn inspanningen in de kerkelijke weg tegen ds. Kok. Dat ik voor Fraanjes mildheid aan het eind van zijn leven zelfs een schriftelijke bron weet te noemen, verzuimt Florijn weer te geven.

Ook Van der Schans heeft enkele malen mijn visie onjuist weergegeven: wanneer hij zegt dat ik 'twee Kerstens' onderscheid (nee, twee lijnen in Kerstens denken); wanneer hij doet alsof ik predikanten indeel in 'modellen' naar hun theologie (nee, ik probeer kort weer te geven hoe ze meestal preekten); wanneer hij suggereert dat ik 'voorspelbare mechanismen' bedacht heb voor de reactiepatronen van bevindelijke gemeenschappen in hun confrontatie met het moderne cultuurpatroon (nee, ik onderscheid juist een veelheid van factoren die deze reactiepatronen bepaald hebben en mijn beschrijving probeert elke individuele situatie recht te doen). Wanneer Van der Schans zich afvraagt of ik met Hellenbroeks *Kort Begrip* een eigen werk of een heruitgave door Hellenbroek bedoel, zou hij moeten weten dat het laatste het geval is. Dat heb ik hem namelijk onlangs zélf verteld.

Mondelinge bronnen

Dat bijna alle recensenten gevallen zijn over mijn gebruik van mondelinge mededelingen heeft mij hogelijk verbaasd: procentueel is het aandeel er van op het totale bronnenmateriaal te verwaarlozen. Zonder deze mededelingen zou de strekking van zelfs de kleinste paragraaf geheel eender geweest zijn. Bovendien is dit gebruik in de geschiedschrijving geheel ingeburgerd en heb ik jarenlange ervaring met het inschatten van de betrouwbaarheid van informanten. Fieret is hiervan op de hoogte en kapittelt slechts het gebruik van anonieme informanten. Nu is dit laatste door onder meer Prof. dr. G. Harmsen al decennia geleden verdedigd, maar in het specifieke geval van de 'verrechtsing' in de jaren na 1974 in de Gereformeerde Gemeenten was er een andere reden. Dat dit proces in een aantal regio's en gemeenten optrad is algemeen bekend maar moeilijk na te gaan in schriftelijke bronnen. Omdat ik nog vóór mijn onderzoek personen uit diverse delen van het land er over hoorde spreken, heb ik hen niet gevraagd of hun naam genoemd mocht worden. Er aan twijfelende of zij dit (vanwege eventuele repercussies) op prijs zouden stellen, heb ik hen anoniem opgevoerd en me verder vaak beroepen op iemand die geen bezwaar had tegen het noemen van zijn naam (J. den Hollander). Het door J. van der Graaf genoemde 'autoriseren' van mededelingen is trouwens een in de geschiedschrijving onbekende procedure.

Het gebruik van informanten betekent desalniettemin een zekere afhankelijkheid van deze getuigen. Zo is mij waarschijnlijk kwalijk genomen dat ik een 'verliezende partij' aan het woord heb gelaten (schriftelijke bronnen zijn vaak op de hand van de 'winnaars') namelijk R. Kok Rzn. Van de twaalf keer dat hij aangehaald wordt betreft het vijf keer geheel neutrale mededelingen terwijl slechts in enige van de andere gevallen door anderen een afwijkende versie van de gebeurtenissen opgevoerd is. In die gevallen lijkt het me voorbarig om onmiddellijk één van beide partijen als onbetrouwbaar aan te wijzen. In een ander geval is inderdaad een foutje van een informant (en mijn nalatigheid het te controleren) gecorrigeerd, namelijk door Van der Schans. Onder de door ds. G.A. Zijderveld genoemde Bondspredikanten uit de Gereformeerde Gemeenten zijn niet "zoons en kleinzoons van Kersten en Fraanje" maar een zoon van ds. H. Roelofsen en kleinzoons van Kersten en Fraanje. Een foutje waar ik eveneens door een (ditmaal schriftelijke) bron misleid werd, betreft de Gereformeerde Gemeente in Nederland van Ermelo. In het jaarboekje van 1971 werd de gemeente te Uddel-De Beek met 'Ermelo aan de beek' aangeduid. Daar ik de latere jaargangen niet

gebruikt heb, is de werkelijke plaats van die gemeente me niet duidelijk geworden. Onjuistheden in het register en in de lijst met illustraties komen voor rekening van de uitgever.

Van der Schans' opmerking dat ik 'op cruciale momenten' gesteund heb op mondelinge informatie is dus hoogstens relevant voor de verrechtsing in de Gereformeerde Gemeenten waarvoor hij zelf alternatieve bewijzen aandraagt. Helaas is ds. Zijderveld niet meer in leven, die mij eens vertelde dat hij de laatste jaren zuchtend alles in *De Saambinder* aanstreepte wat 'on-gereformeerd' was – een heleboel. Van der Schans' beklemtoning van het feit dat de 'lichte' deeltraditie "vanouds numeriek zeer sterk in de minderheid geweest is" is overigens terecht. Het Zeeuwse, respectievelijk Ledeboeriaanse element, in 1907 nog overwegend in de Gereformeerde Gemeenten, is naar verhouding het minst gegroeid. Op de toestroom van 'zware' elementen voor 1940 en na 1953 heb ik gewezen op blz. 59 en 113. Op blz. 96 heb ik de Kokgezinden onder de predikanten een kleine minderheid genoemd. Wanneer Van der Schans een recente tendens noemt naar de 'lichtere' zijde op het gebied van de levensstijl, betreedt hij echter een gebied waarover ik gezwegen heb.

Nuanceringen

Zo zijn we langzamerhand toe gekomen aan de 'echte' kritiek die er – gelukkig – ook nog was naast de vele tekenen van overhaasting. Van der Schans heeft gelijk wanneer hij zegt dat Calvijn een cultuuropdracht leerde. Voor de tegengestelde visie heb ik me op te weinig literatuur (Douma en Graafland) gebaseerd. Zowel Fieret als Van der Schans hebben vraagtekens gezet bij mijn bewering dat het ideaal van de onderlinge betrokkenhed van kerk en staat na 1981/85 uit de SGP verdwenen is. Wanneer zij dit relativeren door te wijzen op kentekenen van deze betrokkenheid bij G. Holdijk en B.J. van der Vlies, doen zij dat met recht. Toch handhaaf ik dat ds. H.G. Abma's specifieke nadruk op de voorbeeld-functie van de christen het SGP-beleid niet blijvend heeft kunnen stempelen en dat de richting van de partij-top na zijn tijd verschillende sentimenten (het profetische uit de traditionele top en het praktische uit de raadsfracties) heeft vermogen samen te brengen. Wellicht is

Dr. J.P. Zwemer tijdens zijn promotie

het daarom beter om Abma een bijzondere, lichtelijk afwijkende positie binnen de SGP-geschiedenis te geven.[3)]

Verder heeft Van der Schans gewezen op het geringe houvast die mijn typeringen van bevindelijke gemeenschappen bieden bij het duiden van de ontwikkelingen te Yerseke en Borssele. Hier wreekt zich onder meer dat ik 'antithetisch piëtisme' onvoldoende gedefinieerd heb (de formulering op blz. 440 is niet expliciet genoeg). Voor mij is antithetisch piëtisme het vanouds aanwezige isolementsdenken met Labadistische wortels, maar daarnaast heb ik de term – verwarrend genoeg – ook gebruikt voor één van de sociologische typeringen in hoofdstuk tien (blz. 454). Verder heb ik er (blz. 459) op gewezen dat door de werking van zekere processen elk type bevindelijke gemeenschap de kans loopt om mettertijd een scherpe afgrenzing naar de buitenwereld toe te ontwikkelen. Voor Yerseke en Borssele geldt in elk geval niet de eerste soort antithetisch piëtisme. Dat daar 'pacificatie' optrad in de politieke verhoudingen had te maken met door mij genoemde factoren als aantalsverhoudingen, emancipatie van de 'gewone man' (Yerseke) en misschien ook de verhouding kerkeraad – politiek leiderschap. Nogmaals: mijn pogingen tot verklaring van de historische werkelijkheid berusten op het afwegen van het gewicht van velerlei in een gemeenschap werkzame factoren. Van voorspelbaarheid is geen sprake.

Het lijkt me nuttig om hier aan toe te voegen dat de sociologen die tijdens de promotie het woord voerden veel méér de constructie van typen en mechanismen verwacht hadden. Fieret verweet me het tegengestelde, dat ik voor de religieuze beweegredenen van de betrokkenen te weinig plaats inruimde. Hoewel ik dat laatste betwijfel (maar er is weinig tegen in te brengen) voel ik me toch door deze positie tussen twee vuren verontschuldigd: mijn beschrijvend-vergelijkende methode als het juiste midden van de historicus. Een methode die bovendien de werking van onvermoede factoren aan het licht bracht zoals de verhouding tussen de plaatselijke geestelijke en politieke leiders en de politieke sfeer van de jaren vijftig en zestig met hun voorkeur voor pacificatie.

Genoemde opmerking van Fieret – door het *Reformatorisch Dagblad* aangemerkt als 'fundamentele kritiek' – is

representatief voor een flink aantal verwijten die ik met een gerust hart naast mij neerleg. Recensenten hebben mij namelijk verweten niét het boek te hebben geschreven zoals zij dat graag geschreven hadden willen zien. Deze versie van "wij hebben voor u op de fluit gespeeld maar gij hebt niet gedanst" is een al te gemakkelijk verwijt dat in een aantal gevallen terug te voeren is op de verwachting dat hier een theologische dissertatie gepresenteerd zou worden. Ik noem hier de besprekingen in *Bewaar het Pand*, *De Banier* en *Terdege*, maar ook Van der Schans' pleidooi voor het gevoelen van de 'rank and file' van de bevindelijk gereformeerden. Kritiekpunten waartegen geen verdediging mogelijk is omdat de pointe onduidelijk blijft, zijn verder onder meer Van der Schans' opmerking over de relatie Comrie – Moerkerken en die van Florijn over J.W. van den Broek. Tegenover Fierets eveneens moeilijk te weerleggen bewering dat mijn bewoordingen ten aanzien van de gemeenten ter rechterzijde van 'onbegrip' zouden getuigen kan ik slechts opmerken dat er geen enkele kritiek is gekomen op mijn beschrijving van de Oud-Gereformeerde Gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten in Nederland in hoofdstuk vier. Dat 'dwingende kracht van het Woord' niet automatisch tegenover 'afsnijdingservaring' staat blijkt uit mijn beschrijving van de prediking van ds. J.W. Kersten; dat ik het tegenover elkaar staan van bepaalde typen prediking naar voren gehaald zou hebben, wordt weerlegd door mijn aandacht voor 'middenrichtingen' als die van Kersten sr.

Al evenzeer uit de behoefte geboren de voormannen te bewaken is Van der Schans' pleidooi voor het belang van individuen in de geschiedenis van de SGP en de kerken. Zijn mening dat ik daar te weinig op gewezen heb naast me neerleggend (want van theorievorming is geen sprake) wil ik bij wijze van voorbeeld de rol van personen in de SGP toelichten. Zo moest de partij wel beginnen met iemand als Kersten, gezien de erkenning van zijn leiderschap onder allerlei richtingen. Het na verloop van tijd opduiken van een op praktisch terrein richtlijnen uitzettend figuur (D. Kodde) is logisch gezien het aandeel van de gemeentepolitiek in de SGP. De redenen die het Hoofdbestuur deed besluiten om Abma (die later een specifieke plaats bleek te gaan innemen) tot voorzitter te benoemen, heb ik in het proefschrift uit de doeken gedaan.

Tenslotte moet ik Van der Schans gelijk geven als hij zegt dat mijn alinea (blz. 444) over 'integratie van liggingen' in de Gereformeerde Bond niet geheel strookt met mijn stelling in het midden van blz. 444 over de relatie tussen de mate van doordringing (van een kerkverband) met Labadistische invloeden en de noodzaak tot een keuze tussen dogmatiseren en niet-integreren. Deze stelling handhaaf ik, benadrukkend dat zij gaat over de volle twintigste eeuw. Van der Schans lijkt immers een voorkeur te hebben voor de laatste decennia, die in mijn boek slechts in vogelvlucht aan de orde komen. Met name voor de alinea over de Gereformeerde Bond geldt dat zij de ontwikkelingen van de laatste tien jaren buiten beschouwing laat. Mijn beschrijving van de Bond in hoofdstuk vier reikt tot 1981 en wat de theologische ontwikkelingen betreft vormt de op blz. 444 genoemde toename van de populariteit van Kohlbrügge de afsluiting. Deze theologie vervulde een brugfunctie tussen de kampen die in jaren zestig elkaar bestreden hadden. Het woord 'integratie' is in deze context dan ook misplaatst omdat het ten onrechte aan een geografische connotatie doet denken. In voornoemde stelling heeft het die connotatie wel.

Bedoeling

Dankbaar voor de mij geboden gelegenheid een aantal misverstanden over mijn boek te hebben mogen rechtzetten en dankbaar voor de reeds er aan bestede aandacht, wil ik besluiten met te wijzen op de doeleinden van mijn werk. Het zal inmiddels duidelijk zijn dat het boek geschreven is met liefde voor de betreffende bevolkingsgroep. Niet alle 'kerkverlating' geeft reden tot medelijden of ach-en-wee geroep; in mijn geval gaf het juist genoeg afstand voor een sympathetisch-kritische manier van beschouwen. Ds. Blenks mening over de verdeeldheid deel ik volkomen – ik heb juist proberen aan te tonen dat zij door al te menselijke factoren veroorzaakt is. In het voetspoor van ds. Zijderveld en dr. A.A. van Ruler heb ik gemeend op de in bevindelijke kring aanwezige sporen van Labadisme te moeten wijzen; een deel van het proefschrift waarover het nog verwonderlijk stil is gebleven. Is mijn typering dan zó raak geweest dat men er liever over zwijgt?

In grote lijnen deel ik Van der Schans' zorgen over de huidige ontwikkelingen, al vind ik het voorstellen van 'christelijke organisatie' als "een vorm van heiliging als publieke gestalte van het christelijke leven" te Kuyperiaans. Middelen mogen geen doelen worden, denk ik, en daarom wantrouw ik zelfs het woord 'identiteit'. Tegen het stellen van middelen boven doelen waarschuwde ds. L.G.C. Ledeboer reeds. Velema's uitspraak over het delen van dezelfde schuld door gelovigen en niet-gelovigen als grond voor solidariteit zou overigens Ledeboer uit de mond ontsnapt kunnen zijn. Inderdaad doet deze liefde niets af aan de antithese, zoals Van der Schans zegt. Beschouw mij als iemand die het liever andersom zegt: de antithese doet niets af aan de liefde. Zijn genade en liefde niet synoniem?

Rest mij nog mee te delen dat ik een vouwblad gereed heb met de correcties van de voornaamste fouten uit het boek. U kunt dit vouwblad ook bij mij aanvragen: Wamelplein 99 R, 1106 DS Amsterdam Zuid-Oost.

Noten:

1. Mijn opmerking over de 'felle en dreigende prediking' van Gebraad betreft natuurlijk slechts die ene keer in 1968. Inderdaad had ze beter uit het onderschrift bij de foto van ds Gebraad weggelaten kunnen worden.
2. Deze beleving komt slechts voor in de levensbeschrijving van D. Bakker (met name het toegeleid worden tot de drie Goddelijke personen en ingeleid worden in de Eeuwige Besluiten) niet in die van D. Janse, M. Ruben, P. van Dijke, N. Stroosnijder en B. Broere, niet in de brieven van J. Vader.
3. Zie mijn artikel over de cultuurvisie van de bevindelijken in een dit voorjaar te verschijnen boekje over de bevindelijk gereformeerden in de reeks Religieuze Bewegingen in Nederland van het Instituut voor Godsdienstwetenschap aan de Vrije Universiteit (red. H.C. Stoffels).

Over hartstochtelijke geschiedschrijving gesproken

A.A. van der Schans

De betrokken geschiedschrijver

Uit de manier waarop Jan Zwemer in voorgaand artikel in dit nummer van *Transparant* ingaat op de reacties tot nu toe op zijn proefschrift *In conflict met de cultuur*, blijkt een enorme betrokkenheid bij zijn onderwerp. Hier is geen koele analyticus aan het woord, iemand die op elke komma en punt zijn gelijk wil halen, maar een missionaris die koste wat kost wil voorkomen dat zijn boodschap niet- of misverstaan wordt. In zijn ijver, waarmee we in zijn proefschrift al uitvoerig hebben kennis gemaakt, jaagt hij op elke vos die zijn wijngaard zou kunnen bederven en schiet hij op elke ritseling in het struikgewas. Zwemers opmerking dat de reactiepatronen op zijn boek nogal subjectivistisch aandoen, geldt mutatis mutandis ook voor zijn eigen reactie op een aantal recensies. Hiermee bedoel ik dat Zwemer door een maximale concentratie op zijn eigen onderzoek en bevindingen in een aantal opmerkingen van recensenten dingen leest die er niet staan of zo bedoeld worden. Een niet onbelangrijk voorbeeld hiervan is zijn opmerking dat hij het erg interessant vond te lezen hoe historici uit de Gereformeerde Gezindte ineens als een beschermende muur om "hun" eigen predikanten gaan staan. Ook mij rekent hij tot deze historici. Hij schrijft dat ik het onjuist gevonden heb dat hij de theologie van Moerkerken met drie verschillende formuleringen heeft aangeduid en dat ik hem verwijt dat hij allerlei predikanten een verschillende theologie toedicht. Ik schrijf echter letterlijk dat ik het verwarrend vind dat Zwemer bepaalde formuleringen gebruikt. Meer niet. Net zo min als Zwemer voel ik mij geroepen predikanten in bescherming te nemen. Deze kunnen wel voor zichzelf opkomen. Net als Zwemer gaat het er mij om naar een woord van G. Achterberg, een historische accountant te zijn. ("Om alles beslissend door te lezen is het nodig niets te wezen dan een accountant, scherp en strikt", *Verzamelde Gedichten*, Amsterdam, 1980, p. 550). Wanneer we op deze wijze te werk gaan, moet het mogelijk zijn het over een groot aantal zuiver historische zaken eens te worden. Godsdienstige en ethische meningsverschillen zijn in wezen vaak onbeslisbaar omdat het standpunt dat men in zo'n discussie inneemt afhangt van een zeer persoonlijk keus. Vergissen we ons wanneer we stellen dat meningsverschillen tussen historici niet zelden veroorzaakt worden door meningsverschillen van niet alleen historische aard? Met een variant op een gevleugelde uitdrukking van de historicus Geyl kunnen we ook in dit verband gerust zeggen dat geschiedschrijving wel altijd een discussie zonder eind zal blijven. En dat lijkt mij in de meeste gevallen een goede zaak waar zeker aan mee gedaan moet worden.

Het is niet de bedoeling van dit artikel elk detail waar Zwemer opmerkingen over maakt opnieuw tegen het licht te houden. In sommige gevallen corrigeert Zwemer terecht zijn "critici", in andere gevallen doet hij dat zichzelf, terwijl er een aantal zaken blijven (be)staan waar de meningen verschillend over zullen blijven. Laten we in het laatste geval hopen dat "strijd" een teken van leven is. Het is wel de bedoeling van dit artikel opnieuw een enkele opmerking te maken naar aanleiding van de grote lijn van Zwemers boek, een zaak waar (te) weinig commentatoren tot nu toe aan toe gekomen zijn. Bovendien zijn discussies op de vierkante centimeter voor betrekkelijke "buitenstaanders" een tour de force die niet zelden halverwege gestaakt wordt. Wanneer ik af en toe met mijn opmerkingen het onderwerp of de periode waar Zwemer in zijn boek over handelt overschrijd, realiseer ik mij dat volledig. Ik bezwijk op die momenten voor de verleiding een persoonlijke ontboezeming te geven naar aanleiding van een actuele ontwikkeling die samenhangt met Zwemers boek. Voorts grijpen we deze gelegenheid aan een enkele overweging naar voren te brengen over het karakter van ware geschiedschrijving, waarbij U geen systematische uiteenzetting hiervan mag verwachten. Het is niet meer dan een nalezing om het denken te bevorderen.

De ondernemende geschiedschrijver

Gezegd moet worden dat Zwemers toon waarmee hij de discussie ingaat plezierig is; nooit narrig, betweterig of verongelijkt. Integendeel. Het is hoffelijk van Zwemer dat hij zonder omwegen in een aantal gevallen zijn ongelijk bekent en in andere gevallen opnieuw probeert uit te leggen wat hij geschreven en bedoeld heeft. Zijn opmerkingen over het paniekgevoel en het klassieke vijandbeeld dat soms bij de bevindelijk gereformeerden overheerste bij (in een aantal gevallen al vóór) het kennis nemen van zijn publikatie snijden hout. In mijn artikel in het vorige nummer van *Transparant* pleitte ik er sterk voor met Zwemer in gesprek te gaan naar aanleiding van de spiegel die hij de rechterflank van de gereformeerde gezindte voorhoudt, maar noemde ik tevens de oorzaken waardoor deze discussie en bezinning waarschijnlijk nooit echt op gang zal komen. Christelijke Hogeschool De Driestar organiseerde 12 juni jongstleden een studiedag waar Zwemer met twee co-referenten, te weten ds. M. Golverdingen en mr. G. Holdijk refereerden over het proefschrift. Een uitstekend initiatief. Maar als ik mij niet vergis behoren de co-referenten nu bepaald niet tot de anti-thetisch piëtistische deeltraditie, en beantwoorden zij niet aan het labadistische model dat Zwemer als uitgangspunt neemt voor zijn tekening van het geestelijk klimaat van de bevindelijk gereformeerden.

Waarom is het zo moeilijk, zo niet onmogelijk, door te dringen tot de inner circle van het gezelschap van de antithetische piëtisten? Wel, Zwemer geeft zelf het antwoord, wanneer hij schrijft dat alleen diegenen in de eigen kleine kring gezag hebben die niet alleen bekeerd zijn, maar waarvan deze bekering ook door een geestelijke elite "overgenomen" moet zijn. Wetenschappelijke apologeten van de eigen kring, waarvan dr. C.S.L. Janse op dit moment

de belangrijkste is, zijn in deze redenering eigentijdse "houthakkers en waterputters". Wanneer Zwemer van zichzelf vertelt dat hij als "kerkverlater" genoeg afstand heeft gekregen om de betreffende bevolkingsgroep op sympathieke wijze kritisch te beschrijven vergist hij zich naar de mening van velen. Het viel mij op dat niet één van de in het proefschrift besproken predikanten bij de promotie aanwezig was. Een onbelangrijk detail? Wanneer Zwemer de door hem genoemde voornaamste kern van het gedachtengoed van de bevindelijk gereformeerden, namelijk de labadistische wortels en mechanismen onder kritiek stelt, botsen twee levensbeschouwingen.

Hiervoor hoeft een historicus niet terug te schrikken. Hij is niet in de eerste plaats geroepen de waarheid te proclameren. De historicus Von der Dunk zei ooit, dat in naam van de waarheid de meeste brandstapels aangestoken zijn. Elke historicus moet er mee beginnen het verleden te bestuderen om dat verleden beter te kunnen begrijpen. De historicus ordent het verleden. Hij doet dat volgens de beginselen van zijn eigen overtuiging. De christen-historicus Van Deursen zegt dat onze omgang met de geschiedenis bepaald wordt door het gegeven dat historici in het verleden door God geschapen en geregeerde medemensen ontmoeten. We worden volgens hem geroepen recht te doen aan hun nagedachtenis door hen als medemensen lief te hebben en belangstelling voor hun doen en laten te hebben. (*De eeuw in ons hart*, p. 66). Dat betekent niet dat we het verleden alleen bestuderen omwille van het verleden. De al genoemde Von der Dunk voegt nog iets wezenlijks aan zijn opvatting over geschiedschrijving toe: "Het is uiteindelijk ook een poging tot het zoeken van jezelf, om via onderzoek van het verleden met de realiteit om je heen in het reine te komen". (*NRC*, 27 oktober 1990, p.7). In dit licht zie ik ook het proefschrift van Zwemer.

De ware historicus gebruikt het verleden niet, hij wil het kennen en begrijpen. Hij dient zijn eigen belangen te vergeten en onbaatzuchtig te zijn. De historicus naar gereformeerde overtuiging zal het Groen van Prinsterer nazeggen: "Ik heb de geschiedenis niet tot voorspraak mijner zienswijze in de godsdienst gebruikt. Maar ik heb evenmin gemeend, in eene wetenschap, tot getuigenis geven aan de gansche waarheid bovenal geroepen, de hoogste waarheid terzijde te mogen stellen" (Geciteerd bij J.L. van Essen, *Een ziel van vuur*, Leiden, 1992, p. 86). Geschiedschrijving mag nooit vrijblijvend zijn. Het gaat ten diepste niet om persoonlijke behoeftebevrediging, al is dat ook een legitiem aspect. Geschiedschrijving kan ook niet waardenvrij zijn. De geschiedfilosoof dr. F.R. Ankersmit constateert dat de polemiek over de rol van waarden in de geschiedschrijving naast het probleem van de historische verklaring tot voor kort het meest populaire thema uit de geschiedfilosofie was. (F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*, Groningen 1986, p. 291). Hij concludeert dat nagenoeg alle historici er zich van bewust zijn dat hun historische visie mede gedragen wordt door hun eigen politieke of ethische waarden. Christen-historici geven zich er rekenschap van dat ze christelijk-historisch denken. Zij zien veel dingen niet alleen anders, die zijn ook geen toevalligheden meer, want voor hen is het een onopgeefbare waarde dat God regeert. Het doel van ware geschiedschrijving gaat boven elke tijd uit. Het resultaat van elke geschiedschrijving daarentegen is tijdelijk omdat elke generatie opnieuw geroepen wordt de eigen geschiedenis te schrijven. Dat historici ongeacht hun waarden hierbij een aantal regels af spreken waar ze zich allen aan dienen te houden veronderstel ik algemeen bekend en aanvaard te zijn.

De geëngageerde geschiedschrijver

Wanneer Van Deursen in alle geschiedschrijving een aspect wil zien van recht doen aan de gestorvenen betekent dit niet dat er geen standpunten ingenomen zouden kunnen worden. Groen van Prinsterer sprak de bekende woorden: "Onpartijdig kan hij alleen zijn, die partij kiest" (*Nederlandsche Gedachten*, 5, p.357). Naar een woord van de gereformeerde historicus G. Puchinger zou ik willen zeggen: "De ware historicus is soms een bemiddelaar, een enkele keer zelfs een waarachtige vredestichter, al kan het zijn taak ook zijn om, ter wille van de waarheid, voorgangers aan te vullen of te bestrijden". (Dr. G. Puchinger, *Abraham Kuyper*, Franeker 1987, p. 14). Als ik mij niet vergis wil Zwemer graag zo'n vredestichter zijn.

Het gegeven hierbij dat bijzondere aandacht verdient is, dat hij bij zijn poging om het verleden voor anderen te doen herleven zich regelmatig uitspreekt over zijn eigen tijdgenoten. In zijn beschrijving van een groot stuk contemporaine geschiedenis is hij meer deelnemer dan beschouwer. Terecht haalt Zwemer op blz. 7 van zijn proefschrift dr. C. Graafland aan, wanneer deze stelt dat door het medium van de geloofsbeleving alle facetten van het leven van de bevindelijk gereformeerden doordrongen worden. Het is deze geloofsbeleving waardoor ze in conflict met de cultuur komen. Zwemers pleidooi voor een volstrekte en onbeperkte open houding naar de samenleving hangt ten nauwste samen met zijn eigen manier waarop hij zijn geloof beleeft. Zijn engagement waarmee hij op onderzoek uit gaat kunnen wij nimmer betreuren of veroordelen, integendeel. Omdat geschiedenis uiteindelijk niet gaat over een overvloed aan feiten of systemen, maar over mensen. Zwemer voelt zich betrokken bij de mensen die hij beschrijft, maar zijn (aan)klacht is, dat ze niet of te weinig geloven en léven.

Er is nog een ding. Zwemers belangrijkste doelstelling met het schrijven van zijn proefschrift was naar zijn eigen zeggen "het vastleggen van de wisselwerking tussen "ideologie" en werkelijkheid bij de bevindelijk gereformeerden, met name in het midden van de twintigste eeuw" (p.7). Wanneer hij in zijn artikel in dit nummer van *Transparant* opmerkt dat hij het verwijt dat recensenten hem maken, namelijk dat hij niet het boek geschreven heeft dat zij graag geschreven hadden willen zien, naast zich neer legt, doet hij dat toch iets te gemakkelijk. Zwemer is sterk in het beschrijven van de ideologische ontwikkelingen en de factoren die daaraan ten grondslag liggen in de rechterflank van de Gereformeerde Gezindte waarvan het dogmatiseringsproces in de Gereformeerde Gemeenten tussen 1929 en 1953 het belangrijkste is. Zijn beweringen over de verrechtsing op ideologisch gebied in de jaren tachtig in de Gereformeerde Gemeenten worden onbedoeld bevestigd door de ideologische leiders-

figuur in die gemeenten, ds. A. Moerkerken, die zonder blikken of blozen zei "ik kan geen leerverschil opmerken in de leer van doctor Steenblok" (*Koers* 22 januari 1993, p. 28). Maar zie je deze terecht gesignaleerde ontwikkelingen ook terug in de manier hoe de gemeenteleden in de wereld staan? Je kunt dan niet alleen wijzen op de opkomst van de zuil van de bevindelijk gereformeerden in de jaren na 1970. Dat is één kant van de zaak. Een andere kant is het in veel opzichten volledig aanvaarden van het moderne cultuurpatroon. De consump- tiemaatschappij en het materialisme bepalen mijns inziens veel meer de levenswijze en het staan in deze maatschappij van de bevindelijk gereformeerden dan de leerstellingen die de gemeenteleden zondags horen. Er is bij vele bevindelijk gereformeerden een enorme discrepantie gekomen tussen een alleszins rechtzinnige leer en belijdenis waarvan in de praktijk in het leven van alle dag niets is terug te vinden. "Zelfvoldaanheid enerzijds en wereldgelijkvormigheid anderzijds grijpen om zich heen. Een dode orthodoxie, die alles van de uiterlijke vorm verwacht, zal uiteindelijk door de secularisatievloed worden weggespoeld omdat de levende omgang met de Heere wordt gemist" (Ds. M. Golverdingen, *Avonden met Teellinck*, p. 11/12). De hoogleraar en Eerste Kamerlid J.Th.J. van den Berg heeft er onlangs nog op gewezen dat geen enkele partij of groep de gevolgen van de culturele revolutie kan ontgaan (*De Banier*, 22 april 1993, p.11). Ook de SGP-burcht wankelt, zo stelde hij vast. Wanneer we deze factoren in ogenschouw nemen, kan de vraag gesteld worden of de verzuiling niet één grote façade is waarachter een grote geestelijke leegte schuil gaat. Tegelijk kan de vraag gesteld worden wáár in Nederland buiten de Gereformeerde Gezindte zoals Groen van Prinsterer dit begrip inhoud gaf, geprobeerd wordt de maatschappij naar voluit Bijbelse normen en waarden in te richten. Het heeft vele Schriftgetrouwe christenen (om slechts één voorbeeld te noemen) diep teleurgesteld dat in de Tweede Kamer het CDA op één uitzondering na vóór de Wet Gelijke Behandeling stemde.

Deze overwegingen komen bij mij naar boven omdat ik grote waardering heb voor het engagement waarmee Zwemer "zijn" bevolkingsgroep beschrijft. Maar ik mag toch ook de vraag stellen of hij erin geslaagd is, door zo langdurig met deze mensen te verkeren, het geheim, niet van de groep want die doet er niet toe, maar van de Kerk te beschrijven. Wanneer de pretentie van de waarheid, die van de eigen kring wordt, komen we in hovaardigheid om. Maar de bevindelijk gereformeerden hebben van origine een geestelijke kracht door de onlosmakelijke samenhang tussen waar geloof en christelijk leven.

"Goede geschiedschrijving", zegt Puchinger, "wordt niet enkel uit nijver onderzoek, maar ook uit langdurige stille bezinning en levendig gesprek geboren. Intensief en zo persoonlijk mogelijk gesprek zijn voorwaarden tot echt historisch besef en het gezamenlijk bewaren van wat in het verleden werkelijk waarde had" (Abraham Kuyper, blz. 13). Ik heb lang na zitten denken over een citaat van de grote cultuurhistoricus Huizinga dat ik aantrof in een interview met Puchinger. Deze maakt eerst zelf enkele opmerkingen en voert dan sprekende Huizinga in. Puchinger: "Wie over geschiedenis goed vertelt, vertelt in de meeste gevallen *tevens* over zichzelf. Moeilijk wordt het als een historisch docent geestelijk of qua levenservaring niets te vertellen heeft. Hier moet herinnerd worden aan een woord van Huizinga: "Historische kennis, die niet haar klankbodem en haar maatstaf heeft in een persoonlijk geestes- en zieleleven, is dood en waardeloos". (*Kleio*, nr. 8, 1989, p. 18-23). Na hierover nagedacht te hebben drong tot me door hoe belangrijk het is dat iemand een geestelijk leven heeft wanneer hij anderen merktekens in de ziel voor het leven wil meegeven door middel van het verhaal. In een lichtflits zag ik helderder dan ooit de diepte van de Schoolstrijd. Deze werd gedragen door een diepe overtuiging, door een waarachtige behoefte naar waarachtig christelijk onderwijs. Het is deze geest geweest, waardoor die christelijke scholen niet alleen werden opgericht, maar werkelijk dragers werden van het christelijk onderwijs. In dit licht gezien komt de ontstellende leegheid naar voren van diegenen die geen geestelijke identiteit hebben. Dan rest slechts het nihilisme. In het levensverhaal worden diepe essenties ontsloten en is identiteit geen vorm, maar een geestesgesteldheid die een antwoord heeft op de geest van deze eeuw.

In een buitengewoon intrigerend en tegenspraak oproepend boek citeren de historici Tollebeek en Verschaffel Huizinga die onder de historische sensatie, ook wel een dronkenschap van een ogenblik genoemd, het directe, het haast zintuiglijke contact met het verleden verstond. Maar, zo voegen zij er aan toe: "De historische sensatie wordt in de eerste plaats "gedetermineerd" door de ontvankelijkheid van de persoon die de sensatie ondergaat" (De vreugden van Houssaye. Apologie van de historische interesse. Amsterdam, 1992, p. 29). Zonder geschiedenis is wijsheid onbereikbaar, sprak Burckhardt. Zonder geschiedenis "bist du nur ein trüber Gast - auf den dunklen Erde" zei Goethe. De geschiedfilosoof W.J. van der Dussen merkte ooit op: " Onze persoonlijke identiteit wordt gevormd door het bewustzijn van ons verleden" (*Bijbel en Wetenschap*, 1990, nr. 137, p. 249). Tenslotte. Ik eindig mijn wat meditatieve gedachten op soortgelijke wijze als Zwemer zijn proefschrift. Een christen interpreteert de geschiedenis ten diepste vanuit de toekomst. En daarvan belijden we dat die des Heeren is.

Red de Noorder

H.J. Bout

Noorderkerk: Hulpkerk voor de Jordaan

In Amsterdam zoek je de Mozes- en Aäronstraat tevergeefs bij de gelijknamige kerk. Die loopt, merkwaardigerwijs, bij de Dam, tussen Nieuwe Kerk en Paleis. Ook al zijn die schitterende gebouwen nu nog slechts expositieruimte, in de 17e eeuw weerspiegelden zij, elk voor zich, de leidende positie van de wereldstad. Het stadhuis als bolwerk van politieke en economische macht, de consistorie van de Nieuwe Kerk als centrum van het Jeruzalem van het Westen. Maar juist tezamen vormden zij hét symbool, dé verwerkelijking van de theocratie zoals de Reformatie die beoogt. Mozes als wetgevend bestuurder in het stadhuis, op loopafstand van Aäron, de geestelijk leider.

Kerk en overheid bestrijken uiteenlopende terreinen van het maatschappelijk leven, maar staan niet los van elkaar. Godsdienst is nog niet naar het privéleven teruggedrongen. Die verwevenheid blijkt ondermeer uit de financiering door de overheid van nieuwe kerken. Amsterdam gaat in 1578 over tot de gereformeerde religie. Men maakt zich dan ten behoeve van de erediensten meester van de Oude, de Nieuwe Kerk, de kloosters en de kapellen, die in ruime mate in de oude binnenstad voorhanden zijn. Vanaf 1600 groeit Amsterdam gestaag in de richting van het westen en zuiden. De rijke koopmannen verhuizen van de Nieuwedijk en Kalverstraat naar de grachtengordel, de minder rijken naar de Jordaan. De afstand tot de bestaande kerken wordt dan te groot. En het is de vroedschap die bij de bebouwing van de grachten ruimte en geld voor nieuwe kerken vrijmaakt.

Het voorstel om een kerk aan de Rozengracht, de huidige Westerkerk, te bouwen, roept weerstand op bij de bewoners van '*t Nieuwe Werck*', de huidige Jordaan. Op 28 februari 1620 besluiten de burgemeesters dan ook tot de bouw van een extra kerk, omdat "*de luyde, woonende op 't nieuwe werck bij de Princengrafft ende den quartiere daer omtrent seer doleerden van de grote discommoditeyt ende onbequaemheyt die zij hebben om Godes Woordt te hooren, doordien sy soo verre geseten sijn van de kercken in de oude stadt staende, ende mitsdien Instantelijk versochten, dat op den princemarkt de cleijne Kerk offte Capel metten eersten mochte gebouwt worden*[1]."

Binnen zes weken liggen de tekeningen en kostenramingen al op tafel bij de vroedschap. Op 10 april besluit men tot de bouw van de Westerkerk én '*de Capelle*', duidelijk bedoeld als hulpkerk voor het paradepaardje met de keizerskroon. Het blijkt uit de sobere aankleding. En bij de eerste steenlegging komt ook geen burgemeesterszoon te pas, zoals bij de Zuider- en Westerkerk. Het gebeurde door de zoon van Cornelis Danckertsz., de stadsmetselaar. Drie jaar later (!), op Pasen 1623[2], wordt de eerste dienst al gehouden in de Noorderkerk, zoals de '*Capelle*' genoemd wordt.

Protestantse kerkbouw: de centraalbouw

Onduidelijk is wie de architect is geweest van de Noorderkerk. Veelal wordt Hendrick de Keyser, sinds 1595 in dienst van de stad als meester-steenhouwer, genoemd als hoofdarchitect. De *Architectura Moderna* uit 1631 schrijft het ontwerp van de Noorderkerk aan hem toe. Die keuze ligt voor de hand, omdat De Keyser de beroemdste Amsterdamse architect van een groot aantal huizen, poorten en torens is. Kort na de eerste steenlegging overlijdt De Keyser echter. De *Kroniek van Staets* (1628) van ds. Laurentius zwaait Hendrick Jacobsz. Staets, de meester-timmerman van de stad, alle lof toe[3].

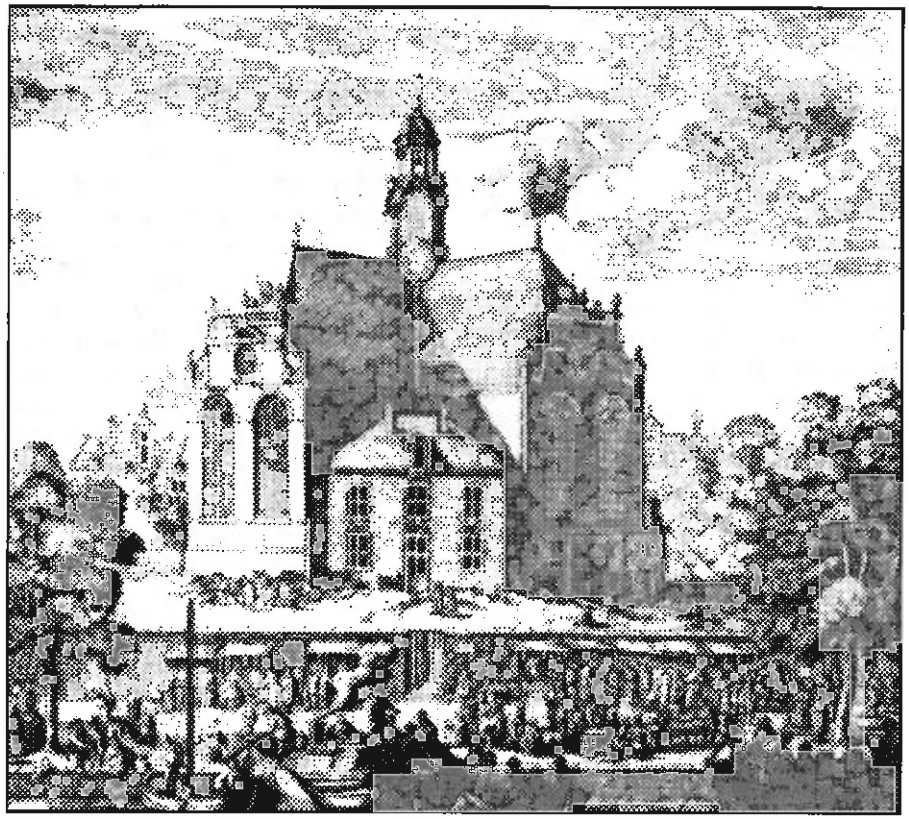

Noorderkerk te Amsterdam
Naar een kopergravure van F. de Wit ca. 1660

Hoogstwaarschijnlijk is Staets samen met Cornelis Danckertsz., stadsmetselaar, verantwoordelijk geweest voor de afbouw van deze kerk.

De Keyser, Danckertsz. en Staets hebben als collega's ook nauw samengewerkt bij twee andere kerken: De Zuiderkerk (1603-1611) en de Westerkerk (1620-1631). Deze trits geeft goed weer hoe men na de Reformatie een ideale kerkvorm gezocht heeft, die voor de protestantse eredienst geschikt zou zijn. De Rooms-Katholieke opzet van een centrale plaats voor het altaar voldoet op zich niet meer. Bij de Zuiderkerk zijn de aanzetten voor een nieuw ontwerp al te zien. Eigenlijk is het nog een gothische kerk, waarvan het koor, dat men niet meer nodig heeft, is weggelaten. Door de rijen pilaren is de predikant alleen niet overal even goed te zien. Ook de Westerkerk is een middeleeuwse, gothische kerk zonder koor. Bij de Noorderkerk heeft men deze opzet definitief laten varen. De ontwerper grijpt hier terug op experimenten in Willemstad, IJzendijke en Blokzijl: ronde kerken, gecentreerd rondom het Woord. Dit principe wordt zodanig uitgewerkt, dat men met recht kan zeggen dat bij de Noorder als eerste kerk in Nederland de specifiek protestantse kerkbouw tot zijn recht komt. Met deze zogeheten '*centraalbouw*' is een trend gezet voor andere kerken. Kopieën van de kerk zijn te vinden in Maassluis (de Grote Kerk uit 1629), Groningen (de Noorderkerk), en Emden in Duitsland (de Neue Kirche).

De grondvorm van de Noorder is een Grieks kruis met vier even lange kruisarmen. Tussen de kruisarmen staan schuin vier bijgebouwen, waardoor een achthoekig grondvlak ontstaat. Op de kruising van de kruisarmen ontstaat een vierkant middengedeelte in de kerk. Het eikehouten kruisgewelf erboven wordt gesteund door vier zandstenen pijlers. Tegen een van de pijlers staat de kansel. Door die centrale positie van preekstoel en Bijbel voldoet de architectuur aan de eerste eis die aan een protestants kerkgebouw gesteld mag worden: dat de predikant en het Woord overal goed te zien en te horen zijn[4]. Diverse Amsterdamse stadsbeschrijvers zijn enthousiast over de Noorderkerk. Fokkens, Dapper en Wagenaar roemen de akoestiek. Om Dapper te citeren: *Niettemin bequaem isse ook, wegens haar beknopte achtkantige binnenruimte, tot het oefenen der Godtsdienst, dewijl de woorden des Leeraers in 't preken zoowel voor als achteraen en in 't midden als ter zijde, den toehoorderen, ter ooren kunnen komen*[5].

Interieur/exterieur

Rode baksteen en Bentheimer zandsteen vormen de voornaamste bouwmaterialen. De rode bakstenen in combinatie met het eikehouten gewelf maken de kerk donker, maar ontegenzeggelijk ook sfeervol. Voor de lichtval zijn per kruisarm de twee rondboogvensters met daarboven een roosvenster van cruciaal belang. Oorspronkelijk waren deze roosvensters versierd met wapens in glas-in-lood. Op het dak staat een kleine toren met vier wijzerplaten. Het torentje is het enige onderdeel van de kerk, dat fonkelnieuw oogt[6]. Het is in 1989 gerestaureerd door de gemeente Amsterdam.

Via de bijgebouwen tussen de kruisarmen komt men in de kerk. Boven de Zuid-Westingang hangen zwarte borden met het Onze Vader, de Tien Geboden en de Twaalf Artikelen[7]. Boven de Noord-Oostingang hangt het inwijdingsbord. De bijgebouwen herbergden woningen voor de koster, grafmaker en een dienstvertrek voor de deurwaarder. Ook bevond zich hier een baarkamer. Tot 1665 werd er begraven op de Noordermarkt. De contouren van het vroegere kerkhof zijn nog altijd te zien op het plein. In de kerk werd nog tot 1865 begraven. Alleen de kosterswoning, in de 18e eeuw uitgebreid, doet nog als zodanig dienst. Rond 1631 en 1725 zijn nog twee lage aanbouwtjes tegen de kerk geplaatst.

De tand des tijds

Alle roem over de Noorderkerk ten spijt[8], wie momenteel de Noordermarkt op loopt, ziet één brok mistroostigheid. Uitermate vervallen. De kerk is de afgelopen 370 jaar niet ongehavend doorgekomen. De koperen kaarsenkronen zijn in 1828 verkocht, de nieuwe gietijzeren gasluchters zijn pas rond 1960 geschikt gemaakt voor elektra; met de vervanging van de vensters verdwenen de wapens in de roosvensters en het eikehouten gewelf en de banken kwamen dik onder de verf te zitten[9]; de eikehouten preekstoel verdween in 1844, op de oorspronkelijke voet van zwart en rood marmer staat nu een mahoniehouten meubel; de dooptuin is vernieuwd en de opstelling van de banken is veranderd. De banken vormden een halve cirkel met als middelpunt nog altijd de kansel.

De meeste van deze veranderingen staan op het conto van P.J. Hamer, opzichter over de hervormde kerkgebouwen vanaf 1840 tot 1879. De belangrijkste verandering is het orgel van Hermanus Knipscheer in 1849[10]. In afwijking van bijvoorbeeld de Grote Kerk te Maassluis heeft Hamer het orgel niet in één van de kruisarmen geplaatst, maar rondom de pijler recht tegenover de kansel. Zo blijft de symmetrie gehandhaafd en is de lichtval optimaal. Een kerkbank onder het orgel verhult de ijzeren kolom die het orgel op deze unieke plaats moet ondersteunen.

Binding met de wijk?

Een lacune in de geschiedschrijving van de Noorderkerk is de kerkelijke gemeente. De samenstelling en omvang van de gemeente is nagenoeg onbekend. En wat was de kerkelijke ligging binnen Hervormd Amsterdam? De Westerkerk was bestemd voor de rijke burgers op de grachten. De Noorder doet dienst als hulpkerk en armenkerk, gericht op de Jordaan. De minder rijken wonen hier en kerken in de Noorder. Nog steeds is dit onderscheid overigens waar te nemen in de samenstelling van beide gemeenten. De Noorder heeft in zijn beginjaren duidelijk een binding met de wijk. Te oordelen naar het aantal banken in het begin van de tweede helft van de 19e eeuw groeide de kerk enigszins. Maar de ontkerkelijking is ook de Jordaan niet voorbij gegaan. Van de 100.000 leden van het Nieuwe Jeruzalem (rond 1800) zijn, ondanks de groei van de stad, nog geen 8000 overgebleven. In de wijken onder de pastorale hoede van de Noorderkerk (Spaarndammerbuurt, Zeeheldenbuurt en Jordaan) zijn hele straten, hele buurten eind 19e, begin 20e eeuw 'rood' geworden uit afkeer over kilheid van de kerk, diakonie en staat[11]. De kloof tussen kerk en wijk was gapend diep. Niet voor niets staat juist aan de toegang tot de Spaarndammerbuurt het standbeeld van Domela Nieuwenhuis met de gebalde

vuist. De Jordaan als bolwerk van de CPN, terwijl de kerk het sociale vraagstuk niet aan de orde stelt. Zo is bij een gesloten Noorderkerk door de CPN de februaristaking van 1941 als verzet tegen de jodendeportaties, uitgeroepen. Het kerkbezoek, de band met de wijk liep sterk terug. Dieptepunt is dan ook de sluiting van de Noorderkerk van 1934 tot 1941 bij gebrek aan kerkgangers. Midden in de oorlog wordt de kerk weer in gebruik genomen door de sluiting van de Eilandskerk op het Bickerseiland. Dr. J. Koopmans vormt de ziel van het kerkelijk verzet in Amsterdam. Hij begint met evangelisatiewerk in de wijk. Hij sneuvelt door een verdwaalde kogel.

Missionaire gemeente

Bij de heropening wordt weer een aanzet gegeven tot de restauratie van de kerk, dit keer o.l.v. architect J.P.L. Petri jr.. Het steenhouwwerk werd hersteld, de dooptuin met de koperen bogen verdween en de banken werden van hun verflaag ontdaan. De halve cirkel met banken werd veranderd in een ellips, om zo de teruggang in kerkelijk bezoek te verhullen. De laatste restauratiepoging dateert uit de jaren '60 onder leiding van de architecten De Bruin en Weber. Het werk is van de ene op de andere dag stilgelegd, zoals het pleisterwerk pijnlijk nauwkeurig toont. De muren van de oostelijke kruisarm zijn grauw wit, de rode baksteen is te zien op de andere muren. De kerk kon nog net waterdicht gemaakt worden. Door instortingsgevaar van andere kerken, geldgebrek, restauratie van de Wester schoof het herstel van de Noorder steeds verder naar de achtergrond.

Begin jaren zeventig kerkte hier nog maar een handje vol mensen. Er dreigde een beroepingsstop. Op aandrang van de Centrale Kerkeraad is deze gemeente samengegaan met de Oranjekerkgemeente B, de Gereformeerde Bond, eveneens vacant en met opheffing bedreigd. Sinds 1974 is de kerk de thuishaven voor de Gereformeerde Bond. De gemeente groeit licht tegen de ontkerkelijking in, met leden uit heel Amsterdam en wijde omgeving. Zo'n 300 mensen bezoeken 'szondags beide diensten en hierdoor is de Noorderkerk, na de Westerkerk, de op een na best

bezochte kerk van Amsterdam.

De gemeente zoekt weer de weg terug naar de wijk. Een evangelist is met tal van vrijwilligers actief in de wijk. Vanuit het buurthuis Hebron in de Spaarndammerbuurt worden tal van activiteiten georganiseerd: naailes aan Marokkaanse vrouwen, de 'open huiskamer', 'open maaltijden' voor buurtbewoners, de bejaardenclub, de kinderkaravaan, een verbouwde SRV-wagen, die rondrijdt om kinderen in aanraking te brengen met het Evangelie. En dat in wijken waar de ontkerkelijking uitermate schrijnend is, in wijken die kampen met vergrijzing, alleenstaande jongeren, werkloosheid, immigranten etc. Vanuit de kerk zijn contacten opgebouwd met de Kruispost, Tot Heil des Volks in de Willemsstraat, en Jeugd met een Opdracht, Stichting kuria.

Spelonk van Adullam

De Noorderkerk ziet er momenteel sterk verwaarloosd uit. Donkerbruine verweerde buitenmuren, afbrokkelend cement. Kolommen van natuurstenen balustraden scheuren. Kapotte raampartijen, die provisorisch bespannen zijn met plastic. Om wind en regen nog iets tegen te houden. De zandstenen raamopeningen, de houten kozijnen verkeren in erbarmelijke staat. De rode bakstenen zijn fors beschadigd bij het afbikken van het stucwerk; de muren moeten dan ook opnieuw gepleisterd worden.

Zerken liggen schots en scheef. Graven zijn samengedrukt onder het gewicht van de zerken (300 tot 500 kilo zwaar). Om toch nog enigszins te kunnen lopen, ligt er een houten vlonder, die op en neer deint. Ophoging is dringend gewenst. De bijgebouwen verke-

ren, op de kosterswoning na, in een abominabele staat. Zoldervloeren zijn door en door verrot en het hout is nat. Op de zolder van de bijgebouwen groeien de varens. Alleen de fundering levert nagenoeg geen problemen op. Ook de kap van de kerk is, ondanks lekkages, niet verrot. De kerkelijke gemeente ziet de restauratie van de Noorderkerk niet als een doel op zich. Hoe wonderschoon het gebouw ook is. Met de restauratie beoogt de kerkelijke gemeente een kerkgebouw in stand te houden voor een levende gemeente, die elke zondag samenkomt, die vanuit de kerk in de wijk actief is. Juist het belang van de wijk is cruciaal gebleken. In 1986 besluit de Centrale Kerkeraad de monumentale kerken te sluiten. Met het oog op de talloze activiteiten in de wijk heeft men zich hiertegen verzet. En met succes. Geen expositieruimte, zoals de Nieuwe Kerk, maar een plaats voor een levende gemeente. De wijkgemeente wil de kerk een spelonk van Adullam laten zijn.

Afhankelijk van de weersomstandigheden fungeert de kerk al als zodanig. 's Zomers is het gebouw een aangename oase van koelte, als het vriest is het met de huidige centrale verwarming niet warm te krijgen. Men heeft recentelijk eens dekens moeten uitreiken. En als het regent, weten gemeenteleden al waar ze niet moeten gaan zitten. Hoe in de nieuwe opzet de kerk verwarmd zal worden, is nog onbekend. Vloerverwarming betekent dat de graven geruimd moeten worden.

Financiering van de restauratie

Begin mei, na de dodenherdenking op de Noordermarkt, is begonnen met de restauratie. Dit keer onder leiding van architect W. Kramer, ze duurt in haar eerste fase tot midden 1995. Zo'n 60% van de kerk moet dan gerestaureerd zijn. Een groot deel van de kappen en zeven muren, waarvan drie met raampartijen, worden onder handen genomen. Gelukkig krijgen de ramen dubbel glas. Twee aanbouwen aan de marktkant worden in hun oude glorie hersteld. Een van beide aanbouwen wordt verhuurd aan de Archeologische Dienst van Amsterdam. Bezoekers kunnen er een lopende expositie bezoeken van opgravingen in Amsterdam.

De tweede herstelfase hoopt men eind 1997 af te ronden. Essentieel hierbij is het al dan niet voorhanden zijn van subsidie. Het is de moeilijkste fase. De resterende muren en aanbouwen zullen dan worden gerestaureerd. Ook het interieur is aan de beurt. Een complete metamorfose. Nagenoeg niemand van de huidige gemeente weet hoe de kerk eruit zag. De kerk straalt nu warmte uit door de rode bakstenen. Maar hoe ziet een witte Noorderkerk, met een donkerbruin gewelf, met een lichtgrijze vloer er uit? De grote gewelven worden hersteld en de rozetjes weer verguld. De wanden krijgen nieuw pleisterwerk en de eikehouten banken langs de buitenmuren glimmen weer. Na de kerk moet het orgel nog een grote onderhoudsbeurt ondergaan. Momenteel werkt nog maar een van de vier blaasbalgen. Ook de elektrische en verwarmingsinstallatie worden vervangen.

In 1989 werd de volledige restauratie van dit rijksmonument op f 10.600.000,- begroot. Maart 1993 besloten B&W van Amsterdam tot een subsidiëring. De voornaamste financiers zijn Monumentenzorg en het fonds voor de Stadsvernieuwing. Weer is de overheid de grootste financier van kerkgebouwen. De overige f 3.500.000,- moet de wijkgemeente zelf opbrengen. Hiervoor zijn twee stichtingen opgericht: de *Stichting Vrienden van de Noorderkerk* benadert de kerkelijke achterban, sponsors uit het bedrijfsleven worden door de *Stichting Restauratie Noorderkerk* aangezocht. De actie **'Red de Noorder'** heeft sinds het begin op 5 september 1992 al zo'n 8 ton opgebracht.

Financiële bijdragen zijn welkom op girorekening **30 34 33** ten name van *Stichting Vrienden van de Noorderkerk.*

Literatuur

R. Vervoorn, *Noorderkerk Amsterdam*, Amsterdam 1992.
R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, 5 delen, Amsterdam 1965-1978.

Noten

1 *Resolutie Vroedschap*, 28 februari 1620, Archief 5025 nr. 12, folio 106 verso, 107

2 De Zuiderkerk en de Westerkerk zijn in gebruik genomen op Pinksteren 1611 resp. 1631.

3 Ds. Laurentius is tevens schoonzoon van genoemde Staets.

4 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam I*, 1965, p. 269. Het is ietwat ironisch deze lof op de akoestiek te moeten vernemen uit de mond van een predikant die zijn doofheid compenseerde door schreeuwend te preken.

5 Melchior Fokkens, *Beschrijvinge der Wydt-vermaarde Koop-stadt Amstelredam*, 1662; Olphert Dapper, *Historische Beschryving des Stadt Amsterdam*, 1663; Jan Wagenaar, *Amsterdam in zijnen opkomst, aanwas, geschiedenissen*, Amsterdam 1760.

6 Sinds de Napoleontische tijd, met zijn scheiding van kerk en staat, zijn de kerktorens in het bezit van de overheid. De overheid is verantwoordelijk voor het onderhoud hiervan. Deze scheiding komt vooral bij restauraties aan het licht. Zo is de toren van de gezandstraalde Westerkerk nog donker van mos en algen.

7 Parallel aan de Heidelberger Catechismus. Overigens komen deze drie elementaire onderdelen van het christelijk geloof in het middeleeuws onderwijs al aan de orde.

8 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam I* (1965), 269: 'Het is een juweel.'

9 Dit geschiedde om een belasting uit de Franse tijd op eikehout te ontduiken. Overigens is de Noorderkerk een van de vele kerken, die door de Centrale Kerkeraad van de kaarsenkronen ontdaan werden en onder een verflaag gestopt werden.

10 Pas in de 19e eeuw krijgen de meeste Amsterdamse kerken hun orgel. Alleen de Westerkerk, Nieuwe en Oude Kerk hadden al in de 17e eeuw een orgel.

11 "Ik kom nooit meer in de kerk, ik ben tegen Colijn" drong ds. Buskes tot evangelisatie. J.J.Buskes, *Hoera voor het leven*, Baarn[5], 1963, 125.

'O Sangerige Keeltjes!'
Interview met drs. J. Smelik

J.I.C. de Jong

Op de studieconferentie over de verzuiling van 24 april jongstleden werd aan drs. J. Smelik het eerste exemplaar overhandigd van zijn boek; *'O Sangerige keeltjes!'. De liedcultuur en het muziekleven in de Noordelijke Nederlanden tussen 1550 en 1650. Transparant* sprak met de auteur over de wereldlijke en geestelijke muziek toen en nu.

Waarom heb je voor je boek de periode van 1550 tot 1650 gekozen?

Het eerste contact ontstond met Roel Kuiper. Hij vroeg me of ik niet een boekje zou willen schrijven over de 16e en 17e eeuw. Die periode is echter te ruim. Bovendien verandert er in de Nederlandse muziek geschiedenis heel veel na 1650. Gezien de beperkte omvang van dit boekje kwam dat niet goed uit. Beperking tot de Tachtigjarige Oorlog lag voor de hand. Maar dan valt het ontstaan van de psalmberijmingen er weer net buiten. Dus ik heb gekozen voor het ontstaan van de eerste gereformeerde psalmberijmingen tot het einde van de Tachtigjarige Oorlog. Dat loopt synchroon met de veranderingen in de muziekgeschiedenis rond 1650. Pas dan begint in Nederland de Barok. In Italië was dat al veel eerder begonnen. De hele Tachtigjarige Oorlog is vooral voor de liedcultuur van belang. Het lied wordt dan als propagandamiddel gebruikt.

De titel van je boek is 'O Sangerige keeltjes!' als aanduiding van de bloei van het lied in de 16e eeuw. Hoe kun je dat in overeenstemming brengen met de Hollandse nuchtere volksaard?

Of het iets met de volksaard te maken had weet ik eigenlijk niet, maar je moet je voorstellen dat muziek in de eeuwen die achter ons liggen een heel andere functie had dan het nu heeft. We vermaken ons nu met de tv, de cd en de bandrecorder. Het zelf muziek maken is ontzettend achteruit gegaan. Vroeger was dat een hele normale zaak. En dan had men niet eens allemaal een eigen muziekinstrument maar men zong gewoon, de meest eenvoudige vorm van musiceren. Het lied had in de 16e eeuw een veel bredere functie, het verschafte vermaak maar ook informatie en nieuws. Het lied werd gebruikt als massamedium en het lied had ook een samenbindende functie. Daarom kun je echt spreken van 'Sangerige keeltjes'.

Heeft het lied altijd die functie van massamedium gehad of alleen in roerige tijden zoals de Tachtigjarige Oorlog?

Tijdens de Middeleeuwen in ieder geval wel. Denk maar aan de troubadours die overal rondtrokken en liederen meenamen met allerlei ideeën en gebeurtenissen. Zo gaf men nieuws aan elkaar door. Het aantal liederen werden dan ook steeds groter want er gebeurde overal wel weer wat anders dat interessant was om in een lied door te geven.

De functie van het huidige wereldlijke lied is vooral entertainment. Het gebeurt weinig dat er nieuws in een lied verwerkt wordt. Een uitzondering vormen de jaren zestig met de wat meer politieke liederen (Boudewijn de Groot bijvoorbeeld). Maar dergelijke liederen voeren toch niet de boventoon.

Hoe waardeer je die verandering in de functie van het lied? Vind je het een verarming?

Wat ik vooral een verarming vind, is dat het zelf musiceren plaats heeft gemaakt voor het louter beluisteren van muziek. De activiteit is verworden tot passiviteit. Vroeger hoorde je uit de

Voorzitter Roel Kuiper overhandigt het eerste exemplaar van 'O Sangerige Keeltjes!' aan auteur Jan Smelik

huizen liederen, tegenwoordig stereo-installaties. Het is de vraag of dat een vooruitgang is.

In je boek beschrijf je dat het calvinisme als leer niet muziekvijandig is. Calvijn was zelfs erg positief over muziek. Is dat te rijmen met het feit dat sommige calvinistische kerken (bijvoorbeeld in Schotland) geen muziek in hun eredienst toelaten? Waarop wordt dat gebaseerd?

Ik denk dat de terughoudendheid ten aanzien van muziek in de kerk voornamelijk uit de traditie van de Nadere Reformatie gekomen is. Door de tegenstelling tussen het geestelijke en het vleselijke werd de muziek toch meer beschouwd als ongeestelijk en werelds. In Nederland was het feitelijk niet anders. Dat het orgel in de kerk in gebruik werd genomen was een noodmaatregel om de kerkzang toch maar een beetje ordelijk te laten verlopen. Het was geen principieel standpunt. En eigenlijk is dat de eeuwen door zo gebleven. Terwijl je nu de vraag zou kunnen stellen of het orgel dan nog wel nodig is. Welke functie heeft het orgel vandaag eigenlijk in de kerk? In het Nederlandse calvinisme is nooit verdedigd dat de kerkmuziek een rechtmatige plaats heeft in de kerk. Eenstemmige gemeentezang wel maar meer niet.

Het frappeert me telkens weer als je ziet hoe Calvijn muziek benaderde en hoe daar vervolgens in de Nederlanden mee omgegaan is. Dat is des te frappanter omdat Calvijn in zijn voorrede, door Datheen en Marnix vertaald, zo heel duidelijk zeer positief is over muziek en muzikale begeleiding. Dat heeft men blijkbaar niet opgepikt.

Speelde angst voor het misbruiken van muziek in de eredienst bij Calvijn ook een rol?

Ja, bij Calvijn speelde dat zeker een rol. Hij was bang voor het overwaarderen van het esthetische. Je mag niet afgeleid worden van die zaken waarmee je in de eredienst bezig bent. Meerstemmigheid was voor Calvijn dus iets wat je kon afleiden. Bovendien moet je rekening houden met de tijd waarin Calvijn leefde.

In de Reformatie zette men zich wel heel extreem af tegen de situatie van voor de reformatie. Bovendien was het niet eens specifiek calvinistisch om bepaalde angsten te hebben voor muziek en meerstemmigheid in de kerk. In de Middeleeuwen zie je Rooms-Katholieke theologen ook al worstelen met muziek in de kerk. Hetzelfde geldt voor de kerkvaders uit de eerste eeuwen. Calvijn zet die gedachte dus gewoon voort. Luther is voor de 16e eeuw veel revolutionairder in zijn ideeën over muziek in de kerk. Hij had bijvoorbeeld geen moeite met meerstemmigheid en instrumentale begeleiding. Cantates, begeleidt door strijkers en blazers, werden gezongen in de Lutherse kerken. Calvijn is wat rigoureuzer geweest in wat wel en niet kon in de eredienst op muzikaal gebied. Maar de vraag is natuurlijk wat wij, eeuwen later, met die erfenis doen. De omstandigheden van nu zijn anders en het is de vraag of de beslissing die Calvijn toen nam nu voor ons ook nog te aanvaarden is. Er waren hele goede elementen in de katholieke eredienst (bijvoorbeeld het knielen) die we nu best weer zouden kunnen invoeren.

In de 16e eeuw werden de organisten in de kerk door de overheid aangesteld. Vakmanschap was een belangrijker criterium dan geloof. Wat vind je van de huidige positie van de organisten?

Ik zie de laatste tijd wel verbeteringen. Ik ben lid van de organistenvereniging die opereert binnen de vrijgemaakt gereformeerde kerk. Er is meer zorg en aandacht voor de kwaliteit van de organisten. Dat komt ook doordat iedereen tegenwoordig perfecte muziek hoort op cd en dergelijke. Men accepteert niet meer dat er gebrekkig gespeeld wordt.

Maar er zijn geen kerkelijk vastgestelde regels. Het is meestal nog particulier initiatief van een kerkeraad. Het zou goed zijn ons te bezinnen op opleidingen voor organisten. Ik zie ervan komen dat we in de toekomst een tekort aan organisten krijgen. Daar moet men nu dus eigenlijk al wat aan gaan doen.

Je eindigt je boek met de opmerking dat de kerkzang slechtere tijden heeft gekend. Na lezing van je boek is dat inderdaad duidelijk; er worden geen verschillende berijmingen meer door elkaar gezongen zoals in de 16e eeuw, er wordt in een taal gezongen en dergelijke. Maar zouden we niet meer gebruik kunnen maken van de mogelijkheden op muzikaal gebied?

Er zou inderdaad wel veel meer kunnen. Maar het probleem is dat wij geen traditie hebben. Koormuziek bijvoorbeeld, waar haal je dat vandaan? We hebben als calvinisten weinig meer om op voort te bouwen dan de berijmingen van Datheen en wat gezangen. Wat voor soort muziek wil je dan invoeren? Wie bepaalt wat er wenselijk en mooi is?

In de Dordtse kerkorde is niets over koorzang geregeld en er is in de eeuwen daaropvolgend nooit goed over nagedacht welke andere muzikale mogelijkheden er zouden zijn en hoe dat dan geregeld zou kunnen worden. Bovendien hangt dat samen met de aard van de erediensten. Onze erediensten zijn veel meer leerdiensten. Er zijn kerken waar ze overwegen om met overheadprojectoren te gaan werken. Dan lijkt het meer op een college. En als je in de kerk komt om iets te leren, wat moet die muziek dan verder nog? Wij zien muziek toch als iets wat thuishoort in de wereld, in de concertzaal, als hobby. Terwijl Calvijn zegt dat het in eerste instantie bij de kerk hoort. Door middel van de lofprijzing stemmen we in met het engelenkoor in de hemel. Vanuit de Bijbel kun je dat ook beargumenteren. Kerkmuziek was in het Oude Testament heel goed geregeld. Dat blijkt vooral uit het gebod van David in 1 Kronieken 25. Dat gebod geldt nu nog steeds. Wat doen we daarmee als christenen?

PROGRAM VAN UITGANGSPUNTEN

1. De Vereniging van Christen-Historici sluit zich aan bij de protestantse historiografische traditie, zoals die vanaf de vorige eeuw in navolging van Groen van Prinsterer opnieuw is vorm gegeven. Deze traditie vindt zijn steun in de belijdenis omtrent Gods regering van alle dingen.

2. Het beginsel van deze traditie is de betekenis van de religie voor het gehele leven en, daarmee samenhangend, van de antithese tussen het christelijke en het niet-christelijke standpunt.

3. Deze antithese beperkt zich niet tot het terrein van de religie, maar strekt zich uit tot alle levensterreinen, ook dat van de geschiedenis en van de historische wetenschap.

4. Juist de antithese is vandaag binnen de geschiedwetenschap een stimulerend uitgangspunt, omdat het dwingt kritisch onderscheidend te staan jegens historische publikaties en opvattingen en omdat het aanmoedigt vanuit eigen overtuiging te werken.

5. De protestantse historiografische traditie onderscheidt zich van andere tradities, doordat zij de betekenis van deze antithese consequent tracht te doordenken en te verwerken, zodanig, dat niet alleen haar religieuze vooronderstellingen expliciet worden gemaakt, maar ook haar keuze van onderwerpen en terminologie bepaald zijn door haar religieuze keuze.

6. De doorwerking van de religieuze overtuiging komt uit in het centraal stellen van de persoon in de historische handeling – God heeft de geschiedenis (mogelijk) gemaakt door de mens vrijheid van handelen te geven en hem verantwoordelijk te stellen – en in de vraag naar zijn beginsel, de keuze van zijn hart.

7. Deze vrijheid en verantwoordelijkheid zijn gebonden aan de ordeningen die God van den beginne voor heel de geschapen wereld heeft gesteld. In het handelen van de mens manifesteert zich het antwoord hierop.

8. Oordeelskracht en begrip, uitgaande van de overtuiging dat de mens in de historie als schepsel van God recht moet worden gedaan, zijn belangrijke elementen in de protestantse historiografische traditie. Barmhartigheid en het uitnemender achten van de ander boven zichzelf zijn leidende ethische beginselen.

9. In de keuze van de onderwerpen komt de religieuze overtuiging uit in de aandacht voor de christelijke kerk van alle tijden en plaatsen, de ontwikkeling van de christelijke beschaving, de Reformatie en de betekenis van het calvinisme als vormende factor in de staat- en natievorming in Nederland en Europa, het Huis van Oranje als verdediger van religie en vrijheid, enz.

10. In de keuze van de terminologie komt deze overtuiging uit in een voorkeur voor begrippen die ruimte laten voor de religieuze wortel van het bestaan en het Goddelijk geheim in de geschiedenis. Om die reden worden begrippen uit de school van Marx en strikt-humanistische begrippen kritisch gehanteerd.

11. De eigen visie op de geschiedenis van Nederland wordt gekenmerkt door de opvatting dat sinds het ontstaan van de natie het volksleven bepaald wordt door een drietal hoofdstromingen: het rooms-katholicisme, het humanisme en het protestantisme.

12. Deze drie hoofdstromingen hebben elk hun eigen visie op het geheel van de nationale geschiedenis, waarbij de visie van de één niet tot die van de ander is te herleiden.

13. De voornaamste taak van de VCH is de protestantse visie op de geschiedenis en het historisch besef omtrent de eigen culturele taak te onderhouden door dat geschiedverhaal opnieuw of voor het eerst te vertellen.

14. In de uitvoering van haar taak wenst de VCH de historische bronnen van het protestants-christelijke volksdeel te ontsluiten en tegelijk innoverend op te treden op de terreinen van cultuuroverdracht, wetenschap en onderwijs.

De eigen plaats van de protestantse geschiedschrijving

Toelichting op het VCH-program (deel 1)

R. Kuiper

Wij zijn bijzonder verheugd dat wij de leden van de VCH het volgende programma kunnen aanbieden. Zoals bekend, werd door het bestuur al enige tijd gewerkt aan een program waarin de uitgangspunten van onze vereniging kernachtig worden weergegeven. Dit program moet richtinggevend zijn voor het werk dat wij als vereniging en gemeenschap van christen-historici willen doen. Dit program is unaniem aanvaard door het bestuur. Uiteraard zullen ook de leden zich er achter moeten stellen. Voorstellen daartoe zult u bij de stukken voor onze jaarvergadering van 18 september aantreffen.
Het program wordt hieronder integraal afgedrukt. In ieder nummer van *Transparant* zal artikelsgewijs een toelichting worden verzorgd door drs. G. Harinck en dr. R. Kuiper, te beginnen bij het eerste artikel in dit nummer. U kunt dus nog verschillende afleveringen de komende tijd tegemoet zien. Deze toelichtingen zijn op persoonlijke titel en kunnen uiteraard stof tot discussie geven. Wij willen leden van de VCH van harte uitnodigen op het gebodene in te gaan. U kunt uw reacties inzenden naar de redactie van *Transparant*. Op deze wijze kan een fundamentele discussie over en naar aanleiding van het program worden gevoerd in ons blad. Wij hopen op deze wijze iets zichtbaar te maken van de eigen plaats van de protestantse geschiedbeoefening.

De eigen plaats van de protestantse geschiedschrijving

Wanneer christen-historici zich op hun taak en op de inhoud van hun werk bezinnen, dan moet de eerste overweging wel deze zijn, dat geen enkele geschiedbeoefening neutraal kan heten. Telkens wanneer wij er ons toe zetten het verhaal van mensen uit het verleden te bestuderen en erover te vertellen, ontkomen wij niet aan een beoordeling van het leven zelf. In die beoordeling zijn altijd religieuze en morele waarden gemengd, want tegenover het leven zelf staat niemand neutraal. Zo komt in elk geschiedverhaal een opvatting over de (zin van de) geschiedenis tot uitdrukking. Geschiedenis is, naar het woord van J. Huizinga, de 'geestelijke vorm waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden'.

De waardengebondenheid van alle geschiedbeoefening heeft geleid tot de vorming van scholen of richtingen. Zo heeft zich in het verleden een protestantse, liberaal-humanistische en een rooms-katholieke richting gevormd in Nederland. De protestantse was de vrucht van de doorwerking van de Reformatie in de Nederlanden. De protestantse geschiedbeoefening sloot vanaf de zestiende eeuw nauw aan bij de ervaringen van het Nederlandse volk in de strijd tegen Spanje en voor het behoud van de gereformeerde religie in de Nederlandse samenleving. De humanistische richting vertoonde van meet af aan de inslag van de geleerdencultuur van de renaissancistische *beau-monde* en relativeerde de plaats van kerk en religie in het publieke leven. De katholieke richting kon zich pas goed in de negentiende eeuw ontwikkelen en moest zich, bij het opkomen voor de eigen volksgroep, teweer stellen tegen de beide andere scholen.

De protestantse historiografische traditie kende zijn eigen thema's en zijn eigen stijl en heeft zich altijd moeten meten met de humanistische traditie. In de zeventiende, maar vooral in de achttiende eeuw dreigde deze laatste de protestantse te overwoekeren. Het door geschiedschrijvers als J. Wagenaar en S. Stijl geschapen republikeinse, anti-orangistische en libertijnse geschiedbeeld was aan het begin van de negentiende eeuw nog dominerend. W. Bilderdijk en I. da Costa liepen er vergeefs tegen storm. Het was G. Groen van Prinsterer die, gebruikmakend van de in zijn tijd baanbrekende moderne wetenschappelijke aanpak, aan het 'strenge meesterschap eener eenzijdige beschouwing een einde (heeft) gemaakt'.

Groens *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland* (1846), waaruit deze woorden werden geciteerd, vormde, mede als resultaat van zijn jarenlange omgang met de bronnen uit het Koninklijk Huisarchief, het fundament voor een zelfstandige plaats van de protestantse historiografische traditie in een nieuw tijdperk in de Nederlandse geschiedenis, het tijdperk van de modernisering op allerlei levensterrein, het tijdperk van de gesecularisseerde mens.

Groen was er zich van bewust dat ook in dat nieuwe tijdperk, waarin neutraliteit het criterium van wetenschappelijkheid scheen, het geschiedverhaal niet buiten het bereik van de christelijke belijdenis stond. Sterker nog: tegenover de door de liberale historicus R. Fruin gepropageerde objectiviteit, kwam Groen op voor het religieuze karakter van alle geschiedbeoefening. In een tijd waarin men zei: laat het geloof erbuiten, in de wetenschap spreken alleen de feiten, wees Groen op de waardengebondenheid van alle geschiedbeoefening. En hij achtte het een zaak van integriteit niet alleen de feiten van de geschiedenis recht te doen, maar tegelijk de religieuze samenhang, waarbinnen de feiten worden verstaan, bloot te leggen. Dit heeft hij samengevat in zijn adagium dat slechts hij onpartijdig is die partij kiest.

Vriend en vijand hebben erkend dat

Groen hiermee de protestantse historiografie in de negentiende eeuw opnieuw vorm heeft gegeven. Zijn aandacht voor de betekenis van de religie in de geschiedenis, zijn waardering voor de rol van de Oranjes en zijn liefde voor het protestantse volksdeel, zijn gevoel voor wat Da Costa 'Dieu dans l'histoire' noemde, alsmede zijn aan Augustinus ontleende besef van de historische strijd tussen de stad Gods en de aardse stad hebben velen aangespoord Groens voorbeeld te volgen en hem althans als gids niet te veronachtzamen.

De Vereniging van Christen-Historici wil bewust in deze door Groen van Prinsterer opnieuw vorm gegeven traditie staan. Dit betekent geenszins een 'repristinatie' van het verleden, maar een erkenning dat op de bodem van deze traditie de gemeenschappelijke belijdenis ligt van de Bijbelse leer omtrent Gods regering van alle dingen. Deze belijdenis is in alle tijden actueel. Christelijk-historisch besef wordt gevoed door de overtuiging dat God de geschiedenis leidt en in Zijn hand houdt. Er is een open hemel en er is een 'Goddelijk geheim' (M.C. Smit) in de geschiedenis. Dit betekent een relativering van de verwetenschappelijking, waarin de geschiedbeoefening zich sinds de doorwerking van de moderne wetenschap in de negentiende en twintigste eeuw heeft sterk gemaakt. Tevens houdt dit de erkenning in dat de protestantse historiografie een geheel eigen inbreng en plaats heeft in het veld van de geschiedbeoefening.

Dat dit vandaag geenszins een vanzelfsprekend inzicht is, kan iedereen inzien. Is er nog een protestantse historiografie van enige omvang en betekenis in het licht waarvan die eigen plaats duidelijk blijkt? Zijn er nog christen-historici die verklaren dat hun religieuze uitgangspunt van betekenis is voor hun geschiedbeoefening? Wie om zich heen ziet zal er een aantal tellen, maar tegelijk constateren dat er nog veel te wensen overblijft. De rijen zijn uitgedund. En er zijn er ook die – zij het in verschillende mate – gereserveerd staan tegenover die eigen plaats en dat religieuze uitgangspunt. Zij achten een confessie voor een historicus maar een overbodig en knellend ding.

En toch ligt hier de grondslag voor een werkelijke gemeenschap van christen-historici. De solidariteit moet blijken uit de keuze die men maakt en de belijdenis die daarbij op de lippen komt. Dat is geen knellende band, maar een uitspraak van het hart: de Heer regeert! Wie de bodem van deze confessie niet onder zijn voeten wil, wandelt reeds op andere grond. Immers, neutraliteit is uitgesloten. De VCH wil laten zien dat haar eigen plaats gerechtvaardigd, ja noodzakelijk is, vanwege haar confessie. Ze zal vruchtbaar blijken voor wie er met overtuiging op weet te bouwen.

Proefschrift over het tweede Israël-idee

De promotie van Roelof Bisschop

Op 5 maart jongstleden puilde de Utrechtse senaatszaal uit door een grote menigte familieleden, kennissen en belangstellenden, die getuige wilden zijn van de promotie van R. Bisschop. Temidden van deze schare gaf de in ruime mate aanwezige Staphorster klederdracht een fleurig cachet aan deze plechtige en feestelijke bijeenkomst. Het moment was gekomen waarop de tweede voorzitter van onze VCH een stuk noeste arbeid bekroond zag door het ontvangen van de doctorstitel voor zijn proefschrift waarvan de volledige titel luidt: "Sions vorst en volk. Het tweede-Israëlidee als theocratisch concept in de Gereformeerde kerk van de Republiek tussen 1650 en ca. 1750". Voordat het zover was, moest hij zich te weer stellen tegen een stroom van kritische vragen betreffende zijn onderzoeksresultaten. Het opvallende hiervan was, dat deze tot de conclusie leidden dat de gereformeerde theologen in de Republiek tussen 1650 en 1750 Nederland niet als een tweede Israël beschouwd hebben. Bisschop is in zijn proefschrift van mening dat deze Israëlgedachte betrekking heeft op de kerk en niet zozeer op het volk en de staat. Deze toch wel min of meer opvallende conclusie en andere aspecten van het proefschrift zullen te zijner tijd in **Transparant** zeker aandacht krijgen. Nu volstaan we met een impressie van de promotie.

Als eerste (gast)opponent kreeg prof. dr. W. van 't Spijker van de theologische universiteit van de Christelijke gereformeerde Kerken uit Apeldoorn het woord. Hij was het niet eens met de conclusie van Bisschop dat niet de staat maar de kerk het Neerlands Israël is, en vond dat de promovendus zijn conclusies moest bijstellen. Voor zijn standpunt wees hij onder andere naar de psalmberijming van Datheen. Van 't Spijker stelde dat wanneer de gereformeerden uit de psalmen zongen over Israëls verlossing, dat ze dan dachten aan het Spaanse juk en aan de eigen politieke situatie. Zingen was een vorm van toeëigening, aldus deze theoloog. De promovendus verweerde zich tegen deze en soortgelijke kritiek van volgende opponenten door te zeggen dat de beantwoording van de geopperde vragen een andere methode van onderzoek en een andere probleemstelling vraagt.

De historicus, prof. dr. A.Th. van Deursen van de VU uit Amsterdam

daarentegen gaf te kennen zich geheel in de conclusies van het onderzoek te kunnen vinden, hoewel deze ingaan tegen de meningen terzake in recente historiografie. Op de hem eigen, fijnzinnige en humoristische wijze, stelde Van Deursen een vraag over een zin op bladzijde 23 van het proefschrift. Hier staat: "Op de vergaderagenda's van de gereformeerde synoden in de zeventiende en achttiende eeuw heeft het punt "Paepse stoutigheden" bijna een vaste plaats". "Deze uitspraak kom ik ook letterlijk bij de rooms-katholieke geschiedschrijver L.J. Rogier tegen", aldus van Deursen. Hij wilde nu weten of Bisschop zonder meer Rogier gevolgd had, of dat hij bewijsplaatsen voor deze stelling was tegengekomen. Hoewel Bisschop niet uitsloot dat hij onbewust Rogier gevolgd was, zei hij dat hij in classicale notulen deze verwijzingen veelvuldig tegengekomen was, maar er van afgezien had deze grote hoeveelheid acta te noemen.

Prof. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen van de RU uit Utrecht stelde een aantal kritische vragen over de receptie van het tweede-Israëlidee bij "het volk". Zij was van mening dat het proefschrift een goede reconstructie was van het theocratisch ideaal zoals dat leefde bij een aantal gereformeerde predikanten, maar wilde van de promovendus weten of "het volk" nu juist niet de natie als het tweede Israël beschouwde. Zij verwees hierbij onder meer naar uitspraken en gedichten van Van Lodensteyn. Ook verweet zij Bisschop min of meer dat hij zijn vraagstelling niet had aangepast aan de onderzoeksmethode van dr. G. Groenhuis en dr. C. Huisman in hun dissertaties over het Neerlands Israël, waardoor een rechtstreekse confrontatie plaats had kunnen vinden tussen de verschillende stellingnames. "Zij waren de eersten met hun onderzoek over dit onderwerp, U had zich hierbij aan kunnen passen", zo sprak deze opponent. Opnieuw stelde Bisschop dat met zijn methode van onderzoek de vraag naar de receptie van de Neerlands-Israël gedachte niet te beantwoorden valt. Een andere methode van onderzoek zou een vervolgstudie betekenen die wel licht kan werpen op deze vraag.

Prof. dr. W.W. Mijnhardt, eveneens van de RU Utrecht, refereerde aan de partijpolitieke belangstelling en stellingname van de promovendus die lid is van de Veenendaalse gemeenteraad voor de SGP, toen hij Bisschop uitdaagde in te gaan op de kwestie hóe theocratisch de staatkundig gereformeerde traditie nog is, en of dit de enige theocratische loot is in politiek opzicht. "Wilt U op deze vragen ingaan", zo vroeg deze hoogleraar. "Zeer gaarne, geachte opponent, zo repliceerde Bisschop ferm, wat enige hilariteit in de volle en warme zaal veroorzaakte. Het antwoord van hem kwam erop neer dat de staatkundig gereformeerden wel terdege erfgenamen zijn van de gereformeerde theocratische traditie, maar niet als enige, onder andere doordat theocratie in de SGP vaak te beperkt geïnterpreteerd is geweest.

Als laatste opponent kwam prof. dr. O.J. de Jong van de RU Utrecht aan het woord. Deze was bezig met gloedvol en gedetailleerd betoog over de schrijfwijze van de Godsnaam, de synodepenning van 1619, de wratten op het portret van Cromwell en de aardbeving in 1756 toen het "hora est" weerklonk.

De promotor, prof. dr. C.B. Wels, begon zijn toespraak aan het adres van de promovendus, door op te merken, dat wanneer predikanten, zo veelvuldig onderwerp van Bisschops studie, hetzelfde aantal mensen in hun diensten weten te trekken als Bisschop bij zijn promotie, van een goede opkomst gesproken mag worden. Waardering klonk in zijn woorden door voor de ijver en werklust van de kersverse doctor, die kans zag naast een volledige baan in het onderwijs en vele nevenactiviteiten dit proefschrift te schrijven, en tevens zijn gezin te besturen.

Ik heb goede reden te veronderstellen dat dit laatste slechts mogelijk was door de geweldige inzet van zijn eigen vrouw. Deze veronderstelling wordt bevestigd door Bisschops eigen woorden in zijn Woord vooraf, waar hij het betreurt dat in Utrecht de regel dat aan een proefschrift stellingen dienen te worden toegevoegd, is afgeschaft. Anders zou hij er in een stelling voor pleiten, ingeval een gehuwd man erin slaagt om in goede harmonie met zijn vrouw en gezin tot een proefschrift te komen, zijn vrouw tijdens die plechtigheid te eren door haar een officiële titel toe te kennen.

Bisschop tijdens de verdediging van zijn proefschrift

Studieconferentie Verzuiling

J.L. Krabbendam

R. Bisschop, de dagvoorzitter, opende de VCH-studieconferentie over de verzuiling die op 24 april 1993 te Utrecht plaats vond door Romeinen 12 te lezen, waar volgens hem de rechtvaardiging te vinden is voor de opdracht aan christenen om een eigen weg te gaan. Ook presenteerde hij het elfde deel in de VCH Repro-Reeks, een herdruk van de brochure over de verhouding van kerk en staat in de 17e-19e eeuw door de jurist L.J. van Apeldoorn. Vier sprekers zouden achtereenvolgens het woord voeren.

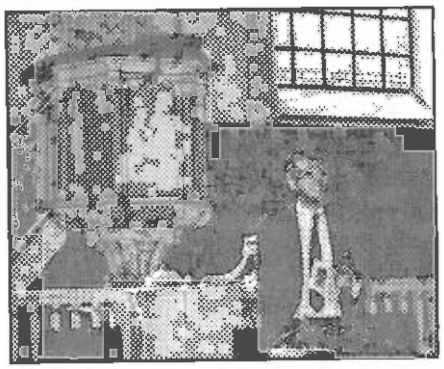

De maagd in de tuin

R. Kuiper was zeer kritisch over de term verzuiling omdat het het zicht op de geschiedenis weg neemt, zoals een commentaar op een ander commentaar ook het contact verliest met het eigenlijke onderwerp. Hij introduceerde een ander beeld om het optreden van orthodox protestanten in hun cultuur te symboliseren: een zegel uit 1574 met daarop de Hollandse maagd in de tuin, wat A. Kuyper liet afdrukken op zijn program voor de antirevolutionaire partij. De maagd vertegenwoordigde de beginselen voor de hele samenleving, die moesten doorwerken in de omgeving (de tuin) en juist mochten niet worden opgesloten in een zuil. Kuyper bediende zich van moderne middelen, de pers, een program en een partij om de verdeelde, weinig slagvaardige en conservatieve antirevolutionaire kamerclub tot daden aan te zetten. Dit gebruik van moderne organisatiemiddelen riep weerstanden op zowel in de orthodoxe kring van volgelingen van de lijdelijke Bilderdijk, als van katholieke en liberale zijde, die Kuyper van drijverij betichtten. Zijn nationale organisatie, in gang gezet door oprichting van *De Standaard* en het volkspetitionnement, mobiliseerde het volk achter de kiezers tegen de liberaal burgerlijke elite. De emancipatie van de kleine luyden bracht een toenemend aantal gereformeerden in openbare functies die een roeping voor het bestuur van het land hadden. Na de Tweede Wereldoorlog nam het roepingsbesef sterk af en trokken de gereformeerden zich terug op het goed uitgeruste eigen erf, wat ook door de modernisering mogelijk was geworden.

Vooruitgangsgeloof

Deze naoorlogse situatie was het uitgangspunt voor Europarlementariër A.M. Oostlander. De kern van zijn betoog bewoog zich rond de oproep dat de protestanten zich niet moeten laten leiden door een bescheiden minderwaardigheidsgevoel. De liberalen maken aanspraak op een vooruitgangsgeloof. Dat geloof in de vooruitgang wordt in de toekomst geprojecteerd en volgens de liberalen kan je je daar niet tegen verzetten, ja nog sterker, dat mag niet eens. De aantrekkelijkheid van deze argumentatie is groot: je neemt een wenselijkheid, definieert die als trend en claimt de onvermijdelijkheid van de ontwikkeling.

Gereformeerden hebben een sterkere fundering: als je de scheppingsstructuur recht doet is dat goed voor iedereen. Onze Gouden Eeuw ligt in de toekomst, daarom moeten christenen ook nieuwe vraagstukken op de agenda plaatsen en dat niet, zoals in de jaren zeventig, aan de sociaal-democraten overlaten. Het spreken over verzuiling en ontzuiling maakte de relativiteit aanvaardbaar van de oorspronkelijke gereformeerde ambitie om voor heel het volk het goede te willen. Doordat de PvdA wel haar universele pretenties handhaafde trokken christendemocraten zich terug. Herbronning is nodig na de periode van verstarring die alleen bescherming van de machtstructuren tot gevolg had. De verantwoordelijke samenleving moet opnieuw verwoord en uitgedragen worden.

In de opbouw van Oost-Europa kan de inrichting van de maatschappij volgens de soevereiniteit in eigen kring zeer gunstig uitwerken. Er is dan ook veel belangstelling voor en dat is prima omdat het niet gaat om het exporteren van een typisch Nederlandse traditie, maar om realiseerbare en gezonde principes. Christen-historici moeten de tegenargumenten doorprikken en taboes over de pretenties opheffen.

Muziek in de Republiek

Na de eerste twee lezingen overhandigde VCH-voorzitter R. Kuiper het eerste exemplaar van *'O sangerige keeltjes!' De liedcultuur en het muziekleven*

in de Noordelijke Nederlanden tussen 1550 en 1650 aan de auteur J. Smelik. Het boek, dat als deel twee in de Transparantreeks verschijnt, illustreert de vrijmoedigheid waarmee gelovigen uit de zestiende eeuw hun overtuiging in het publieke leven tot uiting brachten in een tijd waarin de kerk nog een ontmoetingscentrum was voor de hele bevolking en allerlei activiteiten.

De mythe van de ouderwetsheid

In de derde lezing lichtte J.C. Kennedy de vernieuwingsretoriek van de jaren zestig door. Hij zette in door de VCH te vergelijken met haar Amerikaanse zustervereniging de Conference on Faith and History. Ondanks het gebrek aan een eigen christen historische traditie in Amerika, waardoor de wijsgerige door-

denking vroegtijdig is gestrand, is er wel een sterke vertegenwoordiging van historische figuren in de openbare retoriek. Politici beroepen zich veelvuldig op Washington, Jefferson en Lincoln. In Nederland komt dit veel minder voor. Blijkbaar is de relevantie van het eigen verleden minder makkelijk te handhaven. De negatieve nasmaak van de recente politieke geschiedenis van de jaren dertig is daar debet aan.

Het gevolg na de oorlog was een vlucht naar voren, een permanente roep om vernieuwing. Het verleden werd ouderwets. Dit had grote gevolgen voor de orthodox protestanten, die geassocieerd werden met het ouderwetse verleden. Hun gedachtengoed kreeg het zwaar te verduren doordat de verzuiling werd afgeschreven omdat die haar doel van emancipatie had bereikt. De kerken kregen te kampen met teruggang in kerkbezoek van de jeugd, wat de kerken steeds meer in het defensief terug drong. Elke partij wilde aan vernieuwing doen en wees de traditie af. De pogingen om toch vooral bij de tijd te blijven liepen op niets uit omdat de pogingen niet serieus werden genomen. Omdat de hele discussie in de tegenstelling ouderwets-nieuw werd gevoerd kregen de oude instituten geen kans.

De les uit deze geschiedenis is dat het geen zin heeft om te benadrukken dat de kerk bij de tijd is, of moet zijn, omdat die retoriek het image van ouderwetsheid alleen maar bevestigt.

Geschiedenis als inspiratie

G. Harinck sloot keurig aan bij zijn voorganger door een lans te breken voor een hernieuwde belangstelling voor de eigen gereformeerde geschiedenis als geneesmiddel tegen de verlamming die de gereformeerden heeft bevangen. C. Gerretson herinnerde zijn gehoor van jubilerende SSR studenten er in 1931 aan dat het Calvinisme strijd en confrontatie betekent en niet gearriveerdheid. Dat was schijbaar op het hoogtepunt van de gereformeerde invloed. Nu liggen de zaken anders en heeft de gereformeerde gezindte weinig aanzien en geen macht. De oorzaak wordt te makkelijk in allerlei schijnbaar zelfstandige grootheden gezocht als ontzuiling, secularisatie en godsverduistering. Maar het ligt aan onze geschiedvisie: we hoeven geen succes te hebben om toch te hopen, was Willem van Oranjes devies. Juist de vertekening van de geschiedenis verlamt ons volksdeel. Zoals het oude Israël kracht putte uit zijn geschiedenis, kunnen wij nu door studie van ons eigen verleden verrassende ontdekkingen doen, bijvoorbeeld dat de jaren dertig geen tijd van zelfvoldaanheid over het bereikte was. Veel vooraanstaanden hadden zorgen over de versplintering in de politiek, de scheuring in de kerk en de ondermijning van christelijke organisaties. Onze tijd staat niet minder open voor eigen overtuigingen, ze inspireren ons handelen. We moeten durven onszelf te zijn.

Discussie

De levendige discussie bracht de samenhang tussen de verschillende lezingen goed aan het licht. De vraag werd aan de orde gesteld of het ontstaan van zoveel christelijke verenigingen los van de kerk in de negentiende eeuw had geleid tot machtsvorming en binding aan dat wat niet essentieel was. R. Kuiper zag dit gevaar ook, niet als een principieel gevaar, maar als een praktisch gevaar waarin succes een keurslijf wordt. Kennedy verduidelijkte dat hij de pogingen van christenen om actueel te zijn toejuichte, maar dat hij zich verzette tegen het nadrukkelijke belijden van de eigentijdsheid omdat dat de indruk versterkt dat de 'voortgang' onvermijdelijk is. Het gevolg van zo'n houding is dat de discussie in eigen kring vertroebeld wordt doordat tegenstanders het stempel van achterblijvers opgedrukt krijgen. Harinck maakte een aantal kanttekeningen bij het voorbeeld van Israël, omdat er geen directe parallel is. Onze geschiedenis moet niet het heden sanctioneren. Het punt van inspiratie is de vriendschappelijke omgang met onze voorgangers in de tijd en ook oog hebben voor mislukkingen. Daar werd de vraag aan verbonden of dat niet tot teveel negativiteit leidde. Harinck meende van niet, als we de levenservaringen van vroegere kopstukken benutten. Bovendien behoedt het ons voor het zelfmedelijden dat onze problemen veel groter zouden zijn dan die van vroeger.

Een eerdere vraag aan Oostlander of hij niet de laatste der Mohikanen was die deze positieve boodschap verkondigde werd door hem ontkennend beantwoord. In de jonge generatie is weer belangstelling voor principiële vragen, de recente benoeming van een hoogleraar in het Christelijk Sociaal denken is daar een voorbeeld van. Het aardige is dat ook van buiten de christelijke kring vaak aansluiting is te vinden bij de idealen die we naar voren brengen door te bestrijden dat we het alleenrecht op de verantwoordelijke samenleving hebben.

Conclusie

Aan het einde van deze boeiende studiedag kunnen enkele conclusies verbonden worden. De term verzuiling wordt steeds minder gebruikt en wordt steeds uiteenlopender gedefinieerd al krijgt ze ook een veel positievere lading. Bezinning op de geschiedenis van het protestantse verleden is nodig om de middelen niet los te zien van het uiteindelijke doel. Christenen in deze tijd denken een oplossing gevonden hebben voor hun problemen door eigen organisaties te onderhouden, terwijl hen dan de universele pretentie, waarmee die organisaties in eerdere tijden werden opgericht, ontgaat.

Door de 'ontzuiling', ontkerkelijking, enz., moeten we ons niet laten misleiden als zou het om zelfstandige machten gaan, waartegen we ons niet kunnen verzetten. Integendeel, juist een historische kijk op deze ontwikkelingen verlost ons van verlamming.

commentaar

Vlieg en zalf

R.Kuiper

Toen op 16 februari van dit jaar de Tweede Kamer de Algemene Wet Gelijke Behandeling aanvaardde, kwam bij mij onmiddellijk de herinnering aan mr. J. Kappeyne van de Copello boven. Het optreden van minister C.I. Dales van Binnenlandse Zaken in het debat vertoonde sterke gelijkenis met dat van haar liberale voorganger, ruim een eeuw geleden. De stijl en de bewoordingen waarmee zij de christelijke minderheid buiten de discussie plaatste over wat in het publieke leven als norm moet gelden, herinnerde aan de woorden van Kappeyne uit 1874.

Kappeyne was de vertegenwoordiger van een nieuwe lichting liberalen, die in menig opzicht radicaler was dan de generatie van Thorbecke. Als Kamerlid sprak hij in 1874 krachtige taal tegen het onbekostigde bijzonder onderwijs. Vol onbegrip over orthodoxe protestanten die het openbaar onderwijs afwezen, sprak hij geërgerd in de Tweede Kamer: 'Welnu, dan moet die minderheid maar onderdrukt worden, want dan is zij de vlieg die de gansche zalf bederft en heeft zij in onze maatschappij geen recht van bestaan'. Van antirevolutionaire zijde werd deze uitspraak door Abraham Kuyper scherp aangevochten.

Niet veel jaren later had Kappeyne verder carrière gemaakt en werd hij Minister van Binnenlandse Zaken. Begin 1878 presenteerde hij een onderwijswet die op geen enkele wijze tegemoetkwam aan de wensen die in het bijzonder onderwijs leefden. Integendeel, de regels voor het bijzonder onderwijs werden aangescherpt. Zo werd de inzet van kwekelingen en hulponderwijzers, waar het ontluikende bijzonder onderwijs afhankelijk was, sterk aan banden gelegd. Op deze wijze pakte Kappeyne het bijzonder onderwijs hard aan. En hierin liet het liberalisme zich gelden. Hun ideaal was een eensgezinde natie door onverdeeld openbaar onderwijs.

Het protestantse volksdeel voelde de klap en kwam in het geweer tegen de onrechtvaardige wet. In de zomer van 1878 werd een petitionnement georganiseerd. Abraham Kuyper was er de drijvende kracht achter. Overal in het land, tot in de kleinste vlekken en dorpen, werden handtekeningen verzameld. Hoewel men op 100.000 handtekeningen rekende, werden het er meer dan 350.000 die bij de Koning op het Loo konden worden aangeboden. De wet werd evenwel aangenomen, maar het protestantse volk was wakker en bleef wakker.

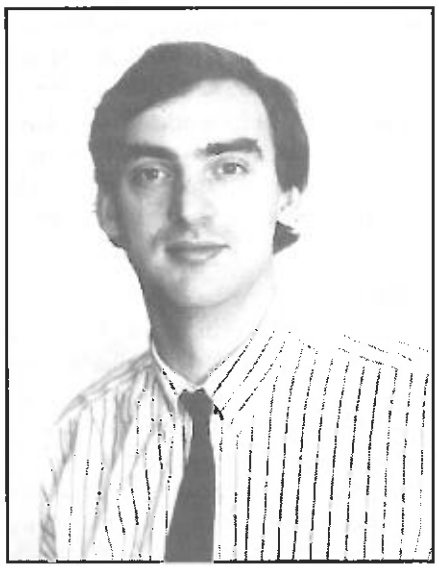

De Wet Gelijke Behandeling is een slecht ding en hoewel juristen het een onnodige wet hebben genoemd, wordt hij in stelling gebracht tegen het christelijk volksdeel. Evenals Kappeynes woorden hebben de woorden van Minister Dales het protestantse volksdeel geraakt. Hier wordt wederom aan de geestelijke vrijheid gemorreld. De vrijheid om in eigen kring naar eigen overtuiging te leven en te handelen wordt opgeofferd aan een gemeenschapsmoraal die – desnoods onder dwang – door de staat zal worden opgelegd. Op dit moment kennen we de uitkomst van de behandeling in de Eerste Kamer nog niet. Maar in elk geval kunnen de woorden van minister Dales niet worden geaccepteerd. Ze raken een zenuwbaan van onze nationale geschiedenis. Streden protestanten niet reeds in de zestiende eeuw voor de geestelijke vrijheid?

Deze vrijheid wordt onder ons nog altijd als kostbaar goed gekoesterd. Er is onder protestanten altijd een scherpe aversie geweest tegen politieke bemoeienis in geestelijke zaken. De Afscheiding van 1834 – hoe men er uiteindelijk ook over moge oordelen – was ook een proclamatie van de geestelijke vrijheid. En Groen, die het voor deze vrijheid van de afgescheidenen opnam, heeft zich als Kamerlid steeds hartstochtelijk gekeerd tegen een liberaal staatsalvermogen en een door de staat opgelegde moraal: 'Over de zedelijke en godsdienstige of ook wel ongodsdienstige ontwikkeling der natie het beheer te willen hebben, is mede een denkbeeld uit het stelsel der revolutie ontleend'.

Zo beschouwd had Kuyper niet ongelijk toen hij het calvinisme – als overtuiging, niet als systeem – waarborg onzer constitutioneel vrijheden noemde. De Algemene Wet Gelijke Behandeling is in strijd met deze constitutionele vrijheden. In protestants-christelijke kring wordt dit heel scherp gevoeld. Opnieuw worden er handtekeningen verzameld. Opnieuw wordt het protestantse volksdeel gemobiliseerd. Zal ze wakker blijven? Roep het uit: de schuilkelder uit, het uniform aan!

VERENIGINGSNIEUWS

Het belangrijkste nieuws is op het ogenblik de totstandkoming van het program van uitgangspunten. Er is door een bestuurscommissie hard aan gewerkt en de lezer vindt ze in dit nummer van Transparant afgedrukt. We hopen dat dit program van uitgangspunten nu maar goed wordt ontvangen en goed wordt verstaan. Het is niet bedoeld om in misplaatste zelfoverschatting de vlag erboven te zwaaien. Niet om eigen gelijk bij voorbaat al te claimen. Het wil niets anders zijn dan een hulpmiddel om eigen standpunt en gedachten nader te bepalen.
Het program van uitgangspunten trekt een paar lijnen, helpt om de problemen van een christelijk-historische aanpak te zien en wijst een richting voor de eigen arbeid. Op dit laatste komt het nu aan: ons werk te laten richten door deze uitgangspunten. Met deze uitgangspunten kunnen we nu tegen elkaar gaan zeggen: welnu, wat moet er gebeuren? Vanuit dit program van uitgangspunten kunnen we gaan onderscheiden welke taken we moeten oppakken. Het bestuur wil zijn beleid bij de verdere uitbouw van onze vereniging vanuit deze uitgangspunten gestalte geven.
In de afgelopen maanden hebben verschillende activiteiten plaatsgevonden. Op 17 april vond onze studieconferentie over het verzuilingsthema plaats. Als sprekers traden op: dr. R. Kuiper, drs. J. Kennedy, drs. A.M. Oostlander en drs. G. Harinck. De Transparant-redactie heeft er veel voor gedaan om een interessant voorbereidingsnummer uit te brengen. Inhoudelijk is de studieconferentie zeer geslaagd. De opkomst viel ons echter tegen: ca. 30 mensen. Waren er teveel andere congressen op deze dag, waar onze mensen naartoe moesten? Een mooi moment op deze dag was de aanbieding van het tweede boek in de Transparant-reeks *'O sangerige keeltjes!'*, aan de auteur, drs. J. Smelik.
In verband hiermee willen we ook melden dat het bestuur nog altijd bezig is de lezingen van de studieconferentie van vorig jaar over Groen van Prinsterer gepubliceerd te krijgen. Er zijn al diverse contacten met uitgevers geweest. Het probleem is dat er door de VCH financieel bijgesprongen zal moeten worden voor enkele duizenden guldens. Dat hebben we niet. We zijn op het ogenblik bezig sponsors te zoeken. Voor suggesties of bijdragen uit de ledenkring houden we ons aanbevolen!
Bijzonder geslaagd was dit voorjaar de leergang over Gereformeerde dwarsliggers die door onze commissie cursuswerk in Amersfoort was georganiseerd. Op vier avonden kon geluisterd worden naar voordrachten van drs. N.C. van Velzen en drs. H.G. Leih over respectievelijk Bilderdijk, Da Costa, Groen van Prinsterer en Kuyper. Er waren gemiddeld ongeveer 20 deelnemers. De cursus zal volgend jaar herhaald worden. Waar dat precies zal zijn is nog niet bekend.

PERSONALIA

Dhr. A.J. Barth is gemeentearchivaris van Goes.
adres: p/a gemeente archief Goes
Wijgaardstraat 3
4461 DA Goes
tel 01100-21212

Dhr. drs. H.J. Bout studeerde Klassieke Talen en Oude Geschiedenis aan de Vrij Universiteit te Amsterdam en werkt nu bij een ingenieursbureau.
adres: Aalsmeerweg 49/hs
1059 AC Amsterdam
tel. 020-6691762

Dhr. dr. W.J. op 't Hof is nederlands hervormd predikant te Nederhemert. Hij is voorzitter van de Stichting Studie der Nadere Reformatie, publiceert regelmatig artikelen en boeken over het gereformeerd Piëtisme en is lid van het Comité van aanbeveling van de VCH.
adres: Kapelstraat 21
5317 JP Nederhemert
tel. 04185-2380

Dhr. drs. M. Janssens studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden. In 1991/92 studeerde hij een half jaar aan de 'Universidad de Cantabria' in Santander (Spanje). Hij studeerde onlangs af op een doctoraalscriptie over 'De Reformatie in Spanje'.
adres: Papengracht 28
2311 TX Leiden
tel. 071-144896

mw. drs. J.I.C. de Jong studeerde geschiedenis te Leiden en is redactielid van *Transparant*
adres: Maria Duystlaan 20
2612 SR Delft
015-159494

Dhr. drs. A.A. van der Schans is docent geschiedenis en cuma aan Pabo 'De Driestar' te Gouda en redactielid van *Transparant*.
adres: Cortenhoeve 20
2411 JS Bodegraven
tel. 01726-17337

Dhr. dr. J.P. Zwemer studeerde Nieuwste Geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam waar hij in 1992 promoveerde op *In conflict met de cultuur*. Hij publiceerde verschillende boeken over de Zeeuwse geschiedenis.
adres: Wamelplein 99/r
1106 DS Amsterdam Zuid-Oost
tel. 020-6911312

RECENSIERUBRIEK

De recensierubriek heeft twee doelen. Ten eerste het bespreken van boeken die voor de abonnees interessant zijn. Ten tweede het vanuit een christelijke optiek becommentariëren van historische en wijsgerige werken.

K. Slager, *De Ramp, een reconstructie* (Goes: De Koperen Tuin, 1992) 439 blz., prijs ƒ 49,90 (paperback) of ƒ 65,00 (gebonden).
S. Leydesdorff, *Het water en de herinnering, de Zeeuwse Watersnoodramp 1953-1993* (Amsterdam: Meulenhoff, 1993) 304 blz., prijs ƒ 34,50.

Ter gelegenheid van de 40-jarige herdenking van de Watersnood van 1953 zijn een stroom van publikaties verschenen. De twee meest in het oog springende boeken zijn *De Ramp, een reconstructie* van journalist Kees Slager en *Het water en de herinnering* van historica Selma Leydesdorff. Beide boeken zijn voor een groot gedeelte op ruim 200 interviews gebaseerd.

De motivatie van Leydesdorff om haar boek te schrijven is het ontbreken van wetenschappelijk onderzoek naar de ramp. De moderne geschiedschrijving heeft 'De Ramp' genegeerd of vergeten. Zo besteedt *De Algemene Geschiedenis der Nederlanden* in haar deel over Nederland na 1945 wel uitvoerig aandacht aan de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog, maar de ramp en de Deltawerken zijn buiten het zicht gebleven. Trouwens, ook een Watersnoodmuseum ontbreekt tot vandaag de dag en van een nationale herdenking van de rampslachtoffers is evenmin sprake. De officiële herdenking beperkt zich op veel plaatsen tot de vierde mei, waar met de oorlogsslachtoffers die van de Watersnood worden 'meegenomen'. In *Het water en de herinnering* wordt daarom alsnog een poging gedaan de ramp een plaats te geven in de nationale geschiedschrijving. Geografisch beperkt Leydesdorff zich tot Zeeland en Goeree-Overflakkee, 'dat door haar geografie tot Zeeland gerekend kan worden'.

In het eerste hoofdstuk worden een aantal grote historische lijnen getrokken. Leydesdorff nuanceert het cliché van Zeeland als een orthodoxe, statische, relatief geïsoleerde maatschappij, die door de Deltawerken veranderd zou zijn. Deze vermeende 'achterlijkheid' wordt geïllustreerd aan de hand van een citaat uit het weekblad *De Groene Amsterdammer* dat voorspelde dat met de Deltawet één der laatste 'calvinistische openluchtmusea' gesloten zou worden. Leydesdorff wijst er daarentegen op dat al sinds de jaren tachtig van de negentiende eeuw sprake is van politieke vernieuwing, veranderende migratiepatronen, bereikbaarheid van de andere delen van Nederland en vernieuwingen in de landbouw. Het ging echter om geïsoleerde vernieuwing en vooruitgang. De ramp versnelde de al op gang gebrachte vernieuwing. Het Deltaplan wijzigde Zeeland weliswaar ingrijpend, maar veranderingen zouden toch gekomen zijn. Ook het beeld van ultra-orthodoxie wijst zij af als strijdig met de feiten: Zeeland was minder kerkelijk dan vaak werd gesteld.

In hoofdstuk twee wordt een uitvoerige verantwoording gegeven van de gehanteerde methodiek. Door middel van langdurige interviews is onderzocht hoe zo'n grote gebeurtenis als de ramp ingrijpt in mensenlevens en hoe de herinneringen aan het water vorm hebben gekregen. Leydesdorff heeft niet de pretentie een andere, objectievere of betere geschiedenis van de ramp te schrijven, maar wil weten hoe gewone mensen de Watersnood hebben beleefd en hoe herinneringen zich hierover hebben gevormd. 'Door een kritische bestudering van de vormen die de herinnering eraan aanneemt, en door die weer te geven, hoop ik van de ramp een beeld te geven dat de individuele herinnering overstijgt en ons tegelijkertijd iets laat zien van wat tot nu tot gefragmenteerd is blijven steken in details.'

Uitvoerig wordt ingegaan op de betrouwbaarheid en beperkingen van oral history. Een groot probleem vormt de interpretatie en beeldvorming. Immers het beeld van de ramp dat uit de ooggetuigenissen naar voren komt is voor een deel gevormd door de collectieve kijk op het verleden die inmiddels is ontstaan. Om toch zoveel mogelijk de individuele herinnering op te sporen is daarom gekozen voor inpassing van de ramp in het levensverhaal, omdat in een langdurig interview waarin heel veel zaken aan de orde komen ook meestal de persoonlijke herinneringen opduiken.

In heel wat interviews kwamen telkens bepaalde standaardverhalen terug die een eigen leven zijn gaan leiden en tot legende of mythe zijn geworden. Een beroemd voorbeeld is de dikke vrouw in het dakraam die halverwege blijft steken of het bootje dat langskwam en waarin men niet durfde te springen. Veel vertelde verhalen zijn zo een deel van de eigen herinnering geworden. Een ander probleem is verwisseling van gebeurtenissen: vaak bleken herinneringen aan de ramp verweven met herinneringen aan de oorlog (bijvoorbeeld de evacuatie).

Door middel van (soms vrij lange) interviewfragmenten worden in de volgende hoofdstukken individuele herinneringen weergegeven over allerhande aspecten van de ramp. Zag men de overstroming aankomen? Hoe ontkwam men aan het water? Hoe overleefde men op zolder? In hoeverre is er sprake van blijvende angst? Wat dacht men en waar sprak men over? Hoe heeft men alles verwerkt?

Het boek heeft geen conclusie. Het valt ook niet mee om uit al deze interviews conclusies te trekken. Er bestaat niet één herinnering aan de Watersnood maar er zijn er zoveel als er mensen zijn. De enige overeenkomst in alle individuele herinneringen die Leydesdorff signa-

SPECIALIST IN ZEEUWSE BOEKEN

Boekhandel en Uitgeverij

DE KOPEREN TUIN

GASTHUISSTRAAT 12 - 4461 JS GOES - POSTBUS 2086 - 4460 MB GOES - TELEFOON 01100-31072

leert is de herinnering aan de slachtoffers en persoonlijk leed. De bewoners van het rampgebied hebben de gebeurtenissen niet als een nationale, maar als een regionale ramp ervaren. De indruk die de ramp heeft achtergelaten blijkt ook uit het spraakgebruik: er bestaat niet alleen een 'voor de oorlog' en een 'na de oorlog' maar ook een 'voor de ramp' en 'na de ramp'. Men heeft het trouwens over de 'ramp' terwijl men het elders heeft over de 'watersnood(ramp)'. Ook herkent men zich niet in de nationale trots, de Deltawerken. 'Ze zijn er wel trots op, maar hun denken daarover valt in de reeks: water, verdriet, bijna verdrinken, redding en veiligheid. Nationaal zou de reeks ongeveer luiden: Nederlandse identiteit, wederopbouw, beheersbaarheid van de natuur, technologische vernieuwing; in ieder geval een reeks waarin persoonlijk leed en bestaande angst van minieme betekenis zijn.'
Slagers motivatie om een boek over de ramp te schrijven komt voort uit onvrede met de bestaande eenzijdige geschiedschrijving over de ramp. Doorgaans wordt over de ramp geschreven met uitsluitend eerbied voor de slachtoffers en geestdrift voor de stoere helden, de onbuigzame werkkracht en de warme saamhorigheid: het 'land van leed en kerels'. Slagers bedoeling is dit geromantiseerde beeld plaats te laten maken voor een kritische reconstructie waarbij geen taboe uit de weg wordt gegaan. De ramp is niet slechts een verhaal van leed, kerels en heldendom, maar ook van chaos, egoïsme, lafheid en plichtsverzuim. Onomwonden stelt hij de schuldvraag: hoe was het mogelijk dat de gevolgen van het hoge water zó rampzalig waren? Aanvankelijk kwam deze vraag (in het parlement) niet aan de orde omdat het nú geen tijd was voor het stellen van schuldvragen. Dat diende op een passend moment aan de orde te komen. Een moment dat nooit kwam...
Het boek van Slager valt in twee delen uiteen. Het eerste deel is een chronologische reconstructie van de gebeurtenissen die zich afspeelden tussen zaterdagmiddag 31 januari en de nacht van dinsdag 3 februari. In het eerste hoofdstukken wordt een uitvoerige beschrijving gegeven van wat zich de zaterdagmiddag en -avond voor de ramp afspeelde. De volgende twee hoofdstukken bespreken de rampnacht zelf. Omdat de auteur voor een opzet heeft gekozen waarbij bijna van uur tot uur en van plaats tot plaats in het hele rampgebied – behalve Zeeland wordt ook ruim aandacht geschonken aan West-Brabant en Zuid Holland – verslag wordt gedaan van de gebeurtenissen, ontstaat een duidelijk beeld van wat tegelijkertijd op verschillende plaatsen gaande was.
Haarscherp komen de plaatselijke verschillen in de 'waarschuwingsfase' naar voren. Waar in de ene plaats het hele dorp nog sliep en de plaatselijke autoriteiten alarmering overbodig achtten, werd elders de bevolking reeds gewekt en uit voorzorg geëvacueerd. Op enkele uitzonderingen na was de alarmering gebrekkig en kwam ze veel te laat op gang. De burgemeesters van Ooltgensplaat en Willemstad – beiden zeer actieve verzetsstrijders uit de Tweede Wereldoorlog – zijn de enigen die de plaatselijke bevolking al voor middernacht waarschuwen. In beide plaatsen verdrinken niet meer dan twee inwoners, mensen die wel gewaarschuwd zijn, maar door eigengereidheid of onvoorzichtigheid hun leven verliezen.
Aangrijpend zijn de ooggetuigenverslagen die de verschrikkingen van de rampnacht oproepen: verhalen om nooit te vergeten... Op zondag blijft de hulp, mede door de onbereikbaarheid van vele instanties, nagenoeg uit. Op maandag komt deze langzaam op gang maar zeer ongecoördineerd. Het vergeten eiland, Schouwen-Duiveland, krijgt pas op dinsdag echte hulp.
Het tweede deel bestaat uit veertien thema's. Achtereenvolgens komen aan de orde: de militairen, de evacuatie, de goederengolf, de achterblijvers, de dijken, het dijkherstel, de dieren, het geloof, Oranje, de Koude Oorlog, de schadevergoeding, de schuldvraag, het keerpunt en de verwerking. Uitvoerig wordt op de verschillende onderwerpen ingegaan. Evenals in het eerste gedeelte worden ook nu beschrijvende gedeelten afgewisseld en geïllustreerd met interviewfragmenten.
Een echte vergelijking tussen beide boeken valt nauwelijks te maken omdat de auteurs voor een totaal verschillende benadering hebben gekozen. Leydesdorff richt zich meer op de grote lijnen, op vergelijkbare elementen in wat de ooggetuigen vertellen. Slager lijkt daarentegen naar 'volledigheid' te streven en biedt een gigantische hoeveelheid details. Terwijl Leydesdorff vooral geïnteresseerd is in de herinnering en verwerking van de ramp, heeft Slager gekozen voor een kritische reconstructie waarbij de schuldvraag zeer nadrukkelijk aan de orde komt. Een ander opvallend verschil betreft de schrijfstijl. Het boek van Slager is erg populair (journalistiek) geschreven terwijl Leydesdorff een uiterst sobere (wetenschappelijke) stijl hanteert. De verdienste van beide boeken is dat ze een ondergesneeuwd stuk geschiedenis een volwaardige plaats hebben gegeven. Door beider onderzoek is de ramp uitgetild boven het niveau van respectievelijk de individuele herinnering en de plaatselijke beschrijving.
Toch vallen met name bij het boek van Slager een aantal kritische kanttekeningen te plaatsen. Als oorzaken voor de zó fatale gevolgen van de ramp noemt Slager de te lage en te zwakke dijken (hetgeen blijkens diverse rapporten bij Rijkswaterstaat en regering bekend was) en het gebrek aan onderhoud aan coupures en vloedplanken, het ontbreken van een adequaat waarschuwingssysteem, het falen van veel bestuurders in de waarschuwingsfase, de slechte toestand van de arbeidershuizen (daar vielen de meeste slachtoffers) en de trage en ongecoördineerde hulpverlening (de eerste dag was slechts één helikopter beschikbaar en die bleef vanwege het slechte weer nog aan de grond). Hij levert daarbij fikse kritiek op diverse instanties en personen. Het verwijt dat het achteraf zo makkelijk praten is, pareert Slager door te stellen dat het nog gemakkelijker is om achteraf te zwijgen. Hoewel Slager lang niet altijd ten onrechte kritiek levert houdt hij soms te weinig rekening met de zeer uitzonderlijke omstandigheden waarin mensen moesten handelen. Accoord, van autoriteiten mag enige 'stressbestendigheid' verwacht worden, maar is het toch niet wat te gemakkelijk achteraf geredeneerd een aarzelende houding, een verkeerde inschatting of een foute beslissing in dergelijke omstandigheden gelijk in te delen in de categorie falen of plichtsverzuim? Ook houdt hij niet altijd voldoende rekening met de gebrekkige communicatiemiddelen uit de jaren vijftig waardoor bijvoorbeeld de hulpverlening niet allemaal even soepel verliep.
Een andere opmerking betreft de aandacht voor het geloofsleven van de mensen en de manier waarop dat wordt beschreven. Zo worden soms nogal suggestieve beschrijvingen gegeven van wat christenen diep religieus hebben ervaren. Bovendien valt het op dat, behalve in het hoofdstuk dat gaat over de geloofsbeleving, in de afzonderlijke verhalen weinig aandacht is voor de individuele geloofsbeleving. In weinig verhalen komt naar voren hoe men in uren van angst en nood steun zocht in het geloof, terwijl Leydesdorff in haar boek laat zien hoe mensen juist met religieuze vragen hebben geworsteld. Omgekeerd evenredig, zowel qua aandacht als qua beoordeling/behandeling, zijn de beschrijvingen van de arbeider en de gewone man. Jammer dat door deze onevenwichtigheid een wat eenzijdige belichting ontstaat, terwijl Slager juist een ander eenzijdig beeld van de ramp wilde doorbreken (waarin hij overigens wel geslaagd is).
Ondanks genoemde kritiekpunten zijn beide boeken (ze vullen elkaar goed aan) een waardevolle aanvulling op de bestaande 'rampliteratuur'. Vele honderden getuigenissen zijn uit de eerste hand voorgoed vastgelegd voor volgende generaties onderzoekers. Het boek van Slager is rijk geïllustreerd (ruim 160 illustraties en foto's) en bevat als losse bijlage een kaart van het rampgebied. In het boek van Leydesdorff, dat geldt als officieel herdenkingsboek van de ramp, is een fotoreportage over de ramp opgenomen (overigens zonder enige toelichting) alsmede een chronologie van 13 januari 1953 t/m januari 1954.

F. Quist

F. Groot, *Roomsen, rechtzinnigen en nieuwlichters. Verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente, Naaldwijk 1850-1930* (Hilversum: Verloren, 1992, tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam in 1992) 301 blz., prijs *f* 49,00.

Het proefschrift van Frans Groot, uitgegeven als nr. 28 van de *Hollandse Studiën* door de *Historische Vereniging Holland*, is voor wie in het dorp Naaldwijk woont, of voor deze oude heerlijkheid van de Oranjes (pag. 174) interesse heeft ("Koningin Beatrix mag zich nog steeds 'vrouwe van Naaldwijk' noemen", pag. 25) een boeiend boek, al zal het dorp door de Nederlandse historici slechts bekend zijn omdat één van de eerste rooms-katholieke emancipatoren, J.G. le Sage ten Broek (1775-1847) er van 1814 tot 1829 notaris was, terwijl de grote vertrouweling en persoonlijke vriend van dr. Abraham Kuyper, de theoloog en journalist (niet zozeer dichter, al dichtte hij wel eens, pag. 200) dr. A. Brummelkamp (1839-1919) Naaldwijk van 1897 tot 1918 in de Tweede Kamer vertegenwoordigde.

Het boek is echter niet zozeer een louter historische als veel meer een sociaal-geografische studie, zij het met een sterk accent op de vraagstukken die door vele historici merkwaardigerwijze de laatste jaren aanhoudend worden aangeduid als 'verzuiling'. In zoverre is het boek nuttig, dat we van dit dorp uit de jaren 1850 tot 1930 veel te weten komen.

De zogenaamde Vaderlandse (Hervormde) Kerk ter plaatse werd meer en meer vrijzinnig en gaf dus alle aanleiding tot uittreding van die kerkleden die de oude gereformeerde belijdenis wensten te handhaven. Eenmaal uit de Hervormde Kerk getreden, gingen beide groeperingen (van 1834 en 1886) uiteraard een eigen leven leiden, waarbij zij in 1892 tot kerkelijke eenheid kwamen.

Ook de rooms-katholieken wensten niet alleen kerkelijk, maar ook maatschappelijk, politiek en cultureel, hun overtuiging waar te maken. Tegenover de humanisten (voor wie het christelijk geloof in het publieke leven veel minder een rol speelde dan bij rooms-katholieken en confessionelen) deden zij dit op politiek gebied met aanvankelijk incidentele samenwerking met de confessioneel-gereformeerden, voor wie het christelijk geloof eveneens het allervoornaamste van het leven was. Dat zowel de politieke strijd tegen de humanisten als de groeiende samenwerking met de orthodox-protestanten veel fouten en gebreken te zien gaven, spreekt vanzelf, want daarvan is geen enkele politieke partij geheel vrij. Maar wanneer rooms-katholieken en confessioneel-gereformeerden, zoals de schrijver op pag. 244-245 terecht en duidelijk formuleert, zich ten doel stellen "bescherming en ontwikkeling van de eigen cultuur", kan men zich afvragen wat daar *tegen* was, tenzij men het gereformeerden en rooms-katholieken kwalijk neemt dat zij bestonden en nog steeds bestaan, ook in de politiek!

Door allerlei omstandigheden waren rooms-katholieken en confessioneel-gereformeerden in de afgelopen eeuw vervreemd van de Staat (Republiek én Koninkrijk) en zij zouden na een lange, moeizame weg, mede door het optreden van de kabinetten onder Mackay, Kuyper, Heemskerk en Ruijs de Beerenbrouck, moreel weer aan de Staat gebonden worden, evenzeer als dit in later jaren het geval was bij de sociaaldemocraten vooral door het langdurig minister-presidentschap van Drees. Dat bij dit alles tot op vandaag sprake is van een religieuze en politieke machtsstrijd, blijkt wel uit het feit dat de tegenwoordige liberaal F. Bolkestein de laatste tijd oproept om het C.D.A. *uit* het kabinet te weren, opdat zijn partij dan met D'66 en de P.v.d.A. kan regeren.

Wat de geschiedschrijving betreft heeft de auteur terecht de nodige aandacht gewijd aan de 1-April-feesten van 1872, die een hevige politieke explosie betekenden tussen enerzijds de rooms-katholieken en anderzijds protestanten en humanisten. Wie daarover nader wil worden ingelicht, kan in het op die datum voor het eerst verschijnend dagblad *De Standaard*, met als hoofdredacteur dr. Abraham Kuyper, terecht. Kuyper is begonnen als antipapist en heeft zich ontwikkeld tot Coalitie-man, al zou hij de rooms-katholieken tegen het einde van zijn leven weer in sterke mate wantrouwen, zoals bij de kabinetsformatie van 1918 wel overduidelijk gebleken is.

Het gehele boek is, voor zover er sprake is van geschiedschrijving, geschreven binnen het vooropgezette kader van de verzuiling, zoals reeds de ondertitel van dit proefschrift aangeeft, hoewel de auteur ook over 'blokken' spreekt (pag. 153 en 254), over 'driehoeksverhouding' (pag. 191, 240 en 255), over 'de drie stromingen' (pag. 192) en 'driedeling' (pag. 256) – beelden die ons realistischer lijken, en duidelijk maken dat wat van het ene 'blok' afvalt, doorgaans toevalt aan het andere. De term *verzuiling* (met de daarin besloten *verwachting* van óntzuiling – die dan wel vooral bij orthodox-protestanten en rooms-katholieken dient plaats te vinden!) is weinig realistisch, gaat uit van een bovengronds *georganiseerd* gebeuren, terwijl men doorgaans te weinig let op de veel belangrijker ondergrondse *spirituele* situatie.

De titel van het boek is in zoverre niet helder, dat onduidelijk blijft *wie* binnen het verband van dit boek de *nieuwlichters* zijn. Beter ware het van *humanisten* te spreken, al dient men wel te bedenken dat daartoe in *politieke* zin kunnen behoren die wel degelijk christenen zijn! Cort van der Linden was, hoewel christen – zoals hij op 28 november 1917 in de Tweede Kamer op treffende wijze heeft uitgesproken! – hoofd van een *links* kabinet. Tjarda bedankte in 1929 nadrukkelijk voor de uitnodiging van Ruijs de Beerenbrouck om in een *rechts* kabinet zitting te nemen, omdat hij een niet bij enige partij aangesloten *liberaal* was, terwijl hij zich evenzeer een niet bij enig kerkinstituut aangesloten *christen* noemde.

Wat onhelder blijft hoe de auteur zijn 'driedeling' ziet: hij spreekt nu eens van orthodox-hervormden (pag. 254) dan weer van hervormde gezindte (pag. 165), nu eens over orthodoxe protestanten (pag. 179) dan weer van orthodoxen (pag. 240). Stemt hij op pag. 20 met H.J. Prakke in, die van 'sectarisch calvinisme' spreekt?

Bij de 'vertakkingen in de calvinistische delta' haalt de auteur merkwaardigerwijze Aleid Schilder aan als bron (pag. 82), die echter slechts wildgroei – die nu eenmaal iedere overtuiging kent – bestrijdt. Maar de treffende studies over de Afscheiding van 1834 door Gerretson, Miskotte en K. Schilder zijn kennelijk ongebruikt, en naar ik vrees ook onbekend gebleven, evenals de uitspraak van de grote historicus J. Huizinga, die het optreden van de predikanten H. de Cock en H.P. Scholte, om hun "gevoelen in die dagen uit te spreken" noemt "zeer zeker een daad van moed", en de Afscheiding waartoe zij in het laatst van 1834 overgingen, nog eens nadrukkelijk als "niet minder een daad van moed" kwalificeerde (Verz. W., VIII, pag. 153)

Opvallend is evenzeer dat het driedelig monumentale standaardwerk van dr. P. Polman O.F.M. *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw* (Hilversum, 1968), dat de geschiedenis van de Rooms-katholieke Kerk in Nederland in breed nationaal verband plaatst, bij de literatuuropgave ontbreekt.

Dat *met name* het rooms-katholieke en calvinistische volksdeel getypeerd zouden zijn door "dat het zich presenteert als het enig ware geloof" te bezitten (pag. 21), in onderscheid tot niet-christelijke volksgroepen, is slechts zeer ten dele juist, want vele humanisten in de negentiende en twintigste eeuw presenteerden zich als zodanig met de uitdrukking "het denkend deel der natie" (pag. 104), wat in feite op hetzelfde neerkomt. Ook vandaag nog is er jegens vele rooms-katholieken en gereformeerden sprake van stille en openlijke discriminatie!

Politieke activiteit hangt in ieder kamp samen met beginselen (overtuiging), personen en situaties. Die kan men doorgaans niet in één greep samenvatten in de ontwikkeling van 'verzuiling' naar 'ontzuiling', als is het het recht van iedere politicus en wetenschapsman(vrouw) daarin te 'geloven' en er ten bate van politieke en wetenschappelijke doeleinden gebruik van te maken.

Het doet overigens merkwaardig aan de opkomst van de politieke tegenstellingen van de vorige eeuw in dit boek diverse malen met het recent uitgevonden woord *polarisatie* (pag. 127, 190 en 192) te zien aangegeven.

Een predikant wordt niet geïnstalleerd (pag. 162) maar in

zijn ambt bevestigd, terwijl de auteur ten onrechte spreekt van *kroningsfeest* (pag. 174), want Nederland kent, evenals België, slechts een *inhuldiging*, waarbij koning(in) en Staten-Generaal *elkaar* wederzijds trouw zweren. De kroon, rijksappel en scepter staan terzijde, liggend op een tafel, maar worden niet, zoals in Engeland aan de vorst(in) aangeboden.

Tot slot: deze studie is, als zo menig historisch proefschrift van de laatste jaren méér een beschrijving van het 'resultaat' van een onderzoek dan geschiedschrijving geworden. Toch is het jammer dat de auteur slechts tot 1930 is gekomen, en niet verder is gegaan tot 1980, omdat hij dan het politiek samengaan van de protestantse en rooms-katholieke 'zuilen' en de ernstige achteruitgang (na grote opbloei) van de socialistische 'zuil' ons nader had kunnen beschrijven en zo mogelijk verklaren. Dat dit boek slechts tot 1930 gaat, is te betreuren, en dit acht ik het beste compliment voor dit proefschrift.
Aan de uitgever *Verloren* te Hilversum dient in zoverre een compliment te worden gemaakt, dat ook de ingenaaide uitgave van dit werk bijzonder sterk 'gebonden' is, evenals het inmiddels eveneens bij deze uitgever verschenen proefschrift van Bert Hofman over *Liedekens vol gheestich confoort*.

G. Puchinger

K. van der Zwaag, *De Kerk op weg naar 2000* (Leiden: Groen 1991) 280 blz., prijs *f* 34,50

Met *De Kerk op weg naar 2000* biedt K. van der Zwaag een interviewbundel aan, waarvan de inhoud zich concentreert rondom de begrippen secularisatie en Godsverduistering. Zesentwintig vooraanstaande theologen, predikanten en filosofen, die – met uitzondering van Newbigin en Von Padberg – vertegenwoordigend zijn voor de gehele breedte van de Nederlandse kerk, worden naar hun visie gevraagd ten aanzien van begripsbepaling, huidige stand van zaken, oorzaken en toekomstige ontwikkeling. Van der Zwaag geeft in een inleiding een historisch overzicht van de secularisatie als cultuurhistorisch proces, denkt mee over de begripsbepaling, geeft ruim aandacht aan de ontwikkeling van de moderne theologie, met name aan de doorbraak van de secularisatie- theologie in de jaren zestig en schetst het orthodox verzet en de gnostisch-occulte reactie (onder andere New Age-denken) van de huidige tijd. Tevens geeft hij een korte inleiding op de discussie over Godsverduistering en de bijdrage van Berkhof daaraan. De bundel wordt afgesloten met een kort gesprek met Berkhof, onder het opschrift van 'De Naam van God komt op verrassende wijze weer terug', en twee evaluaties, door Runia en Van der Graaf.
De bedoeling van Van der Zwaag is om een samenleving en kerk te typeren waarin God steeds minder als een levende werkelijkheid wordt ervaren. Verder gaat het hem om de vraag naar de oorzaken van de huidige geloofscrisis en de vraag hoe de kerk naar de toekomst toe weer kerk zal kunnen zijn. Met het één en ander beoogt hij bezinning tot stand te brengen over de toekomst van de christelijke kerk op weg naar 2000. Onder kerk verstaat Van der Zwaag de vergadering van de in Christus levendgemaakte zondaren.
Het lezen van de interviews brengt inderdaad bezinning tot stand. Het feit op zich dat binnen één boek met 26 verschillende visies kennis gemaakt kan worden is uniek. Het stimuleert tot nadenken en dwingt tot het innemen van eigen posities.
De meeste interviews zijn, wat onderwerp en doelstelling betreft, ter zake. De interviewer slaagt erin om alle geïnterviewden op hun eigen specifieke terrein en eigen positie binnen de Nederlandse kerk te benaderen en te bevragen. Daarmee geeft hij tevens blijk van kennis en kundigheid. Beoordeeld in het licht van Van der Zwaags bedoelingen zijn de interviews met Velema, Graafland, Vos, Maasland en Van Aalst het doeltreffendst te noemen. Dit heeft mijns inziens te maken met het feit dat de interviews aan diepgang winnen naarmate er een grotere overeenstemming is in geestelijke ligging tussen interviewer en geïnterviewde. Wanneer dit kennelijk niet het geval is, blijven de interviews aan de oppervlakte of worden zijsporen ingeslagen die van het eigenlijke onderwerp afbrengen. Dit laatste is met name het geval in de gesprekken met Kuitert en Schillebeeckx als doorgevraagd wordt over Schriftbeschouwing, heilswaarde van niet-christelijke godsdiensten en uniciteit van Jezus Christus. De vraag wordt hierdoor opgeroepen of Van der Zwaag zich – gezien zijn opvattingen over kerk – er niet beter aan gedaan had zich te beperken tot een wat smallere stroom rondom zijn eigen traditie, dan de gehele breedte van de Nederlandse kerk er bij te betrekken.
Het interview dat mij persoonlijk het meest heeft aangesproken, is dat met Vos Jaczn. Vos combineert scherpe analyse met bezieling, moed, visie op de toekomst en bovenal geloof in God. Dat is wat de kerk op weg naar 2000 nodig heeft.
Vanwege het feit dat we te maken hebben met een interview-bundel is dit boek voor de belangstellende lezer van grotere betekenis dan voor het vakgebied van christen-historici. Door middel van interviews kunnen lezers binnen kort bestek kennis nemen van een groot aantal meningen, maar diepgaande analyse van vragen en problemen kan niet gegeven worden. De vragen die de christen-historicus het meest zullen interesseren liggen op het terrein van de historische oorsprong van de secularisatie, door Van der Zwaag zelf omschreven als het steeds verder voortschrijdende proces van emancipatie en mondigheid van de mens. De antwoorden lopen zeer uiteen. Ouweneel ziet de secularisatie al beginnen na de dood van de apostelen, Velema ziet de wending naar het rationalisme en subjectivisme bij Descartes plaatsvinden en de Verlichting als consequentie ervan, terwijl volgens Vos de grote klap kwam toen direct na de Reformatie de bloedige godsdienstoorlogen ontstonden. Allemaal standpunten die in aparte essays nader uitgewerkt zouden moeten worden. Ondanks dit inherente manco biedt het boek ook voor de christen-historicus veel stof tot nadenken.
Van der Graaf evalueert dit boek onder het opschrift 'Een tijd om te kermen' en wijst erop dat ook dit boek de uitweg uit de geestelijke impasse van onze dagen niet zal brengen. Toch noemt Van der Graaf een aantal zaken die als lichtpunt of winstpunt aangemerkt kunnen worden. Het belangrijkste winstpunt is mijns inziens de groeiende overtuiging dat Godsverduistering een misleidend begrip is, dat God niet verduisterd is, maar dat wij ons zelf het licht hebben benomen. Godsverduistering is onze blindheid. Daarom roept Van der Graaf terecht op tot verootmoediging en schuldbesef. Dan is de weg naar Boven open.
In aansluiting aan de slotopmerking van Van der Zwaag (1 Kor. 15:28) wil ik citeren uit 2 Kor. 5:17, 18: Zo dan, indien iemand in Christus is, die is een nieuw schepsel; het oude is voorbijgegaan, het is alles nieuw geworden. En al deze dingen zijn uit God, Die ons met Zichzelven verzoend heeft door Jezus Christus, en ons de bediening van de verzoening gegeven heeft.

H. Minderhoud

Pedro de Wit, *Wegen wijzen overzee. 65 jaar christelijk emigratiewerk* (Kampen: Kok, 1993) 151 blz., prijs *f* 27,50.

Was het nu echt nodig om in 1927 een christelijke emigratievereniging op te richten en die 65 jaar lang in stand te houden? Is er, nu de subsidiekraan dicht gaat, nog wel toekomst voor zo'n vereniging? Historicus Pedro de Wit beantwoordt beide vragen bevestigend. Gebruikmakend van archiefstukken van de vereniging, interviews, en overheidsrapporten reconstrueert De Wit de geschiedenis van de Gereformeerde Emigratie Vereeniging, die in 1937 verbreed werd tot de Christelijke Emigratie Centrale, in interactie met de neutrale instellingen, het bedrijfsleven in het bestemmingsland en de Nederlandse overheid.
De hoofdrolspeler is T. Cnossen (1896-1988) geweest, journalist bij *De Standaard*, die onvermoeibaar de belangen van emigranten heeft behartigd. In 1924, toen reizen nog avontuurlijk was, maakte hij op uitnodiging van een Canadese spoorwegmaatschappij een rondreis door Canada. Dat bleek een goede investering want hij was de initiatiefnemer voor immigratie naar Amerika's noorderbuur, omdat de VS juist in de jaren twintig de immigratie gingen beperken.
Het motief voor een eigen ver-

eniging was het geestelijke aspect dat landverhuizing vergezelde. Het mocht niet alleen om lotsverbetering gaan, maar ook om een nieuwe geestelijke gemeenschap, ja zelfs om de aarde verder te ontwikkelen. Helaas wordt deze rechtvaardiging niet verder uitgediept, zodat het lijkt of emigratie via de bestaande (gereformeerde/christelijke) kanalen, waardoor de landverhuizer iets had om op terug te vallen, de voornaamste reden was (wat mij aannemelijk lijkt). Daarmee kwam de GEV en later de CEC op gespannen voet met de overheid, die emigratie louter in economisch perspectief bekeek, en de andere verenigingen die beducht waren voor profiteurs en dominees die vooral hun gemeenten zo wilden laten groeien. Ook verschilden de verenigingen in doel (informatie of stimulering), methode (geld lenen of niet) en de inschakeling van de overheid (door CEC ongewenst). Voor de oorlog was de spanning tussen wervingsagenten en voorlichters het grootst, na de oorlog die tussen overheid en particuliere verenigingen. De overheid streefde gelijke behandeling na en wilde emigratie niet tot doel op zich verheffen. De verenigingen (er waren naast de CEC, een neutrale, een Katholieke en na de kerkscheuring van 1944 in de Gereformeerde Kerken ook weer een GEV) voelden zich weggedrukt door de overheid, die de emigratie kanaliseerde. Ondanks de spanningen verliep de samenwerking steeds beter. De jaren '50 waren topjaren van de emigratie (in 1952 emigreerden bijna 50.000 Nederlanders) en de CEC was de grootste organisatie. In de jaren 60 nam de lust tot emigreren af. Nederland had dringend arbeidskrachten nodig, de welvaart steeg en de overheid wilde haar uitgaven beperken. De recessie van de jaren 70 en de ontzuiling nam de emigratie nog meer wind uit de zeilen. De CEC moest vechten om te overleven. Hechte samenwerking met andere organisaties in het Nederlands Migratie Instituut was een noodzaak. Dankzij de decentralisatiepolitiek van de jaren 80 en de energieke aanpak van de nieuwe directeur C. Hulsman krabbelt de CEC weer uit het dal. De subsidiestop deed de vereniging goed omdat ze ontslagen werd van allerlei beperkingen en nieuwe initiatieven zoals uitwisselingsbezoeken kon ontwikkelen. De toekomst blijft echter nog onzeker.

De problemen in de landbouwsector, vanouds het meest emigratiegericht, rechtvaardigen het voortbestaan van de emigratievereniging. Het voortzetten van de contacten ook als de emigratieconjunctuur laag is, is een goede investering. Dit boek is vooral een bestuursgeschiedenis geworden. Dat is geen kritiek, maar meer een aanmoediging. Het sterkst is het boek in zijn beschrijving van de spanningen met bedrijfsleven (concurrentie tussen Canadese spoorwegen) en de overheid. Wat ik mis is de emigrant en de vrijwilliger. Er is achterin wel een hele lijst met medewerkers opgenomen, maar veel aandacht voor het werk van de veldwerkers is er niet, evenmin een analyse van de feedback van de emigranten. Wie waren die vrijwilligers, waarom zetten zij zich in, wie emigreerden, waren de verwachtingen van het CEC reëel, richtte ze haar beleid in naar bevindingen van emigranten en remigranten?

Ik heb de indruk dat de GEV/CEC zich vooral heeft laten leiden door het model van immigratie zoals zich dat in de laat-negentiende eeuw in Amerika heeft afgetekend: leiding van predikanten, sterke groepsvorming, landelijk netwerk. Meer aandacht voor de voorgeschiedenis, en er is veel meer dan de aangehaalde literatuur, maakt de keuzes van de vereniging duidelijker. Maar dat is natuurlijk te veelomvattend voor een herdenkingsboek(je). Het vult een leemte in bestaande migratieliteratuur, hoewel ik recente studies in de bundels Rob Kroes, ed., *The Dutch in North-America* (Amsterdam 1991) en H. Loeber, ed., *Dutch-American Relations, 1945-1969* (Assen 1992) mis. Het boek is mooi verzorgd, passend geïllustreerd, maar de schrijfstijl hapert soms. *Wegen wijzen overzee* is nog geen eindpunt, maar wel een goed aanknopingspunt voor verder onderzoek naar migratiebeleid en de levensbeschouwelijke aspecten daarvan.

J.L. Krabbendam

BOEKAANKONDIGINGEN

De redactie ontving een brochure over Koptische en Ethiopische kunst. Deze brochure dient om achtergronden bij een aantal tentoonstellingen te geven. De tentoonstellingen werden georganiseerd door de Stichting Eirene. Deze stichting voelt zich verbonden bij Egypte en de Koptisch-orthodoxe kerk. Het doel van de stichting is het steunen van sociale projecten in Egypte en meer bekendheid geven aan de Koptisch-orthodoxe kerk in Nederland.

De tentoonstellingen zijn bij het verschijnen van dit nummer helaas al geweest. De brochure kan echter ook zonder de tentoonstellingen als bron van informatie over Koptische en Ethiopische kunst worden gebruikt.

Er wordt informatie gegeven over de Koptisch en Ethiopisch orthodoxe kerken. Deze laatsten zijn ontstaan uit zendingsarbeid in de 6e eeuw van de Kopten uit Egypte.

Verder geeft de brochure de historische ontwikkeling aan van de Oriëntaals-Orthodoxe kunst en cultuur die sterk verbonden is met de Oriëntaals-Othodoxe gemeenschappen.

De functie en de geschiedenis van ikonen komen in de brochure eveneens aan de orde. Dit vooral vanwege het feit dat de tentoongestelde kunst vooral ikonen betreft.

De brochure is te bestellen door overboeking van f 6,- op rek. nr. 3355.75331 van Stichting Eirene bij de Rabo-bank (giro bank: 149399) te Leiden. Na overboeking wordt de brochure toegezonden.

Ter gelegenheid van de restauratie van de Noorderkerk werd een boekje gepubliceerd *Noorderkerk., Amsterdam (Bouw, interieur, orgel, restauratie, functie)*, door Richard Vervoorn e.a. waarin de geschiedenis en de verschillende restauraties van de kerk aan bod komen. De auteur, zelf lid van deze gemeente, heeft veel boeiend archiefmateriaal op weten te diepen. De bijdragen in dit boekje behandelen ook het orgel, het zilverwerk en het functioneren van een stadsgemeente.

Door dit boekje aan te schaffen krijgt u niet alleen een uniek document met gedetailleerde gegevens maar steunt u tevens de restauratie van de Noorderkerk, die zoals iemand heeft gezegd, 'een beetje van ons allemaal is.' Het kan besteld worden bij de Stichting Vrienden van de Noorderkerk, Noordermarkt 48, 1015 NA Amsterdam, door storting van fl. 20,- (inclusief verzendkosten) op giro **30 34 33**. Het telt 68 pagina's en bevat veel illustraties.

I. Velikovsky maakte in de jaren '70 en '80 veel opgang met zijn boeken die de gangbare chronologie van het Oude Nabije Oosten herzagen. Drs. J.G. van der Land schreef een korte brochure waarin hij laat zien waar Velikovsky de plank missloeg en hoe hij zelfs de bijbelschrijvers van vergissingen betichtte als ze zijn theorie niet bevestigden. Door fl. 4,50 over te maken op giro 62 344 85 CVCO te Amersfoort ovv 'Brochure inzake Velikovsky' krijgt u de brochure thuis toegestuurd.

Groen van Prinsterer

Het eerste deel in de reeks VCH-katernen

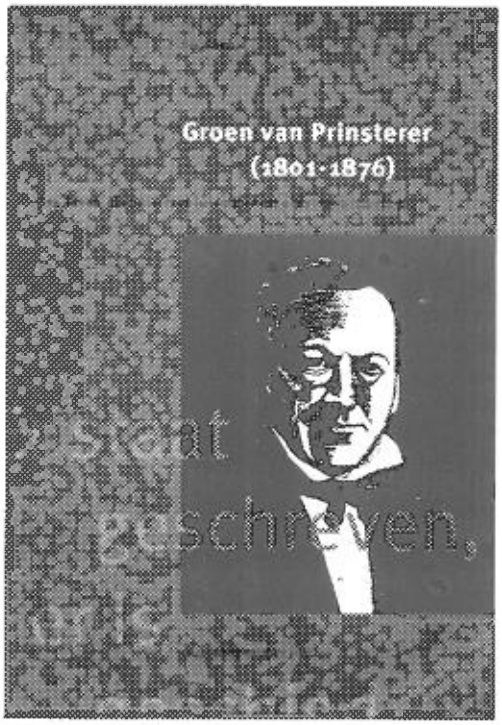

Initiatief
Ruim een jaar geleden werd door de Onderwijscommissie van de VCH het initiatief genomen om een serie katernen uit te geven voor de bovenbouw van HAVO en VWO. Door de Onderwijscommissie werd een redactiecommissie ingesteld met de opdracht te komen tot de uitgave van deze katernen. De bedoeling was dat er twee katernen per jaar zouden verschijnen. Er werd een werkplan opgesteld en er werd een aantal suggesties gedaan voor onderwerpen.

Doel
Het doel van de katernenreeks werd als volgt omschreven: "Het voorgezet onderwijs lesmateriaal aan te bieden, dat uitgaande van grondslag en doelstelling van de VCH, een duidelijk protestants-christelijke signatuur heeft en tevens vanuit christelijk-historisch standpunt belangrijke perspectieven op onze samenleving opent, die een versterking vormen voor het geschiedenisonderwijs in het genoemde onderwijsveld." De katernen worden zo opgezet, dat ze in een beperkt aantal lessen kunnen worden behandeld en er kan veel door de leerlingen zelf worden gedaan. Ze bieden de gelegenheid om wat dieper in te gaan op een aspect van de geschiedenis, dat van bijzonder belang wordt geacht voor het christelijk onderwijs.

Eerste katern
Door allerlei omstandigheden kwam de eerste geplande katern over "de Kerk en het sociale vraagstuk in de 19e eeuw" niet goed van de grond. Dit onderwerp werd daarom voorlopig even uitgesteld. De tekst van de als tweede geplande katern over "Groen van Prinsterer" werd na veel voorbereiding en overleg tenslotte geschreven door drs. A. Slob uit Zwolle. De heer Slob kon daarbij gebruik maken van materiaal dat voor een deel door anderen was verzameld. De redactie heeft veel tijd gestoken in opdrachten, leesteksten en illustraties. Als redactie vinden we het fijn dat we nu de eerste katern kunnen aankondigen.

Inhoud
In dit katern over "Groen van Prinsterer" wordt in drie hoofdstukken ingegaan op het leven van Groen, zijn werk als politicus en zijn werk als historicus. Het geheel is didaktisch verantwoord opgezet, door onder andere veel vragen en opdrachten, goede leesteksten en verdiepingsteksten.

De planning is verder globaal als volgt:
Deze zomer dus het katern over "Groen van Prinsterer", in het voorjaar van 1994 een katern over "Israël" en najaar 1994 een katern over de "Tachtigjarige Oorlog". Voor 1995 staat dan op de rol het katern over "de Kerk en de sociale kwestie in de 19e eeuw". Verder zijn er contacten met mogelijke auteurs.

Het katern ziet er mooi uit en de redactie hoopt dat veel collega's er gebruik van gaan maken op de scholen. Daar wordt al het werk tenslotte voor gedaan.

De katernen worden uitgegeven bij Groen Educatief te Leiden en staan onder redactie van: dhr. G.P.P. Hogendoorn, drs. C. Hoksbergen (eindredacteur) en drs. J. Scheper.

Overige gegevens over dit katern:

Titel:	*Groen van Prinsterer* (1801-1876) Een leven als anti-revolutionair en christen-historicus.
Formaat:	16.5 _ 24 cm
Omvang:	ca 48 pagina's
Uitvoering: (zwart/groen)	geniet, omslag en binnenwerk in twee kleuren
Prijs:	*f* 14,95
Doelgroep:	HAVO 4/5 en VWO (4)/5/6 van Gereformeerde, Protestants-Christelijke en Reformatorische scholen.
Inhoud:	Hoofdstuk 1 - Het leven van Groen van Prinsterer Hoofdstuk 2 - Groen als politicus Hoofdstuk 3 - Groen als historicus (zie bijlage) Bijlagen: leesteksten met vragen
Verschijnt:	juli 1993

Bestellingen kunnen rechtstreeks bij de uitgeverij geplaatst worden:
Uitgeverij J.J. Groen en Zoon
Antwoordnummer 10514
2300 VL Leiden
Tel: 071-311661
Als redactie zijn wij bereid u aanvullende informatie te verstrekken.

VERSCHENEN
BESTEL NU!

SIONS* VORST *EN VOLK

R. Bisschop

In deze studie, als proefschrift verdedigd, wordt onderzocht hoe Gereformeerde predikanten in de 17e en 18e eeuw dachten over theocratie.
Zowel Voetianen (Van Lodensteyn, Costerus, Hellenbroek en Van Kessel) als Coccejanen (Sibersma, d'Outrein en Ravesteyn) komen daarbij aan het woord.
De tale Kanaäns blijkt bij de onderzochte predikanten een belangrijke plaats in te nemen. Vanuit die invalshoek wordt beschreven hoe zij dachten over de juiste verhouding tussen kerk en burgerlijke overheden. Boeiend is ook te horen wat zij eigenlijk bedoelen, als zij spreken over het „Neerlands Israel". En welke plaats neemt dit binnen het geheel van hun theocratische opvattingen in? Hoe kijken zij aan tegen de geschiedenis van Gods Kerk en van Nederland? Wat betekenen in theocratisch licht bezien, rampen en zegeningen? Leeft onder hen het idee van „God, Nederland en Oranje?" Een boek van actuele waarde, want het beperkt zich niet tot een historische beschouwing, maar gaat ook na welke lijnen er naar het heden getrokken kunnen worden.

Gebonden in kleurenband. Prijs *f* 59,50.

KOOL BOEKEN

Zandstraat 31
Postbus 177
3900 AD Veenendaal

Telefoon:
08385-13978
b.g.g. 43180

NIEUW

■ Drs. N.C. van Velzen (samenstelling)

Tot onze troost

Voor de week van voorbereiding.

Korte meditaties, gebeden, citaten en gedichten, geput uit een schat van twintig eeuwen kerkgeschiedenis. Een waardevolle hulp bij persoonlijke voorbereiding op het Heilig Avondmaal.

Eerder verscheen: "Tot Zijn gedachtenis".

67 blz. *f* **12.50**

■ Dr. J.W. Kirpestein

Groen van Prinsterer

als belijder van Kerk en Staat in de negentiende eeuw

In antwoord op ontwikkelingen in Kerk en Staat als gevolg van de Franse revolutie wees Groen van Prinsterer de christelijke kerk opnieuw de weg van belijden. In het licht van de huidige ontwikkelingen juist nú weer aktueel.

243 blz. *f* **39.90**

■ Drs. K. van der Zwaag

Augustinus

De kerkvader van het westen

Een goed toegankelijk boek over het leven en de leer van deze belangrijkste kerkvader van voor de Reformatie.

210 blz, *f* **29.95**

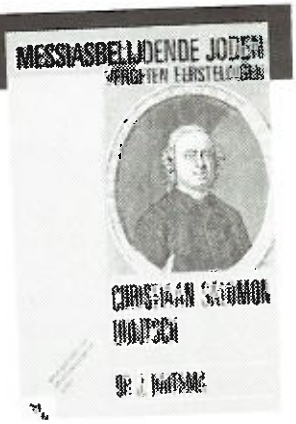

■ Dr. J. Haitsma

Christiaan Salomon Duijtsch

Een boek wat onder andere de eerste Nederlandse uitgave van Duijtsch' autobiografie in beknopte vorm bevat. Deze autobiografie is voorzien van veel toelichtingen.

124 blz. *f* **24.50**

Al onze uitgaven zijn verkrijgbaar in de boekhandel.

UITGEVERIJ J.J. GROEN EN ZOON
POSTBUS 11031, 2301 EA LEIDEN